

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΥΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1950

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",

38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΛ - 38

ΑΘΗΝΑΙ

ΣΟΛΩΜΙΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ

Α'. ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Τό καλοκαίρι τοῦ 1908 πού βρισκόμουν στὴ Ζάκυνθο εἶχα τὴν ἐξαιρετικὴ συγκίνηση νὰ ἰδῶ στὰ χέρια τοῦ σεβαστοῦ φίλου κ. Λ. Χ. Ζώη τὴν πρώτη ἐλληνικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Σολωμοῦ πού γινόταν γνωστὴ. Στὸ μεταξύ βρέθηκαν, βέβαια, καὶ ἄλλες τρεῖς ἐλληνικὲς ἐπιστολές τοῦ Σολωμοῦ¹⁾ ὅσο ὅμως κι' ἂν ἔτσι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ κ. Ζώη δὲν εἶναι πιά μοναδική, δὲν παύει νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ, κυρίως γιὰ τὸ περιεχόμενό της.

Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει δημοσιευτῆ ὡς τῶρα δύο φορές ἀπὸ τὸν κ. Λ. Χ. Ζώη²⁾, καὶ τίς δύο φορές ὅμως χωρὶς καθόλου ἢ μὲ ἐλάχιστα σχόλια. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ πρῶτα νὰ τὴ δημοσιέψω ἄλλη μιὰ φορά διορθώνοντας μερικὲς ἐλάχιστες παραλείψεις τῶν πρώτων δημοσιεύσεων καὶ νὰ προσθέσω μερικὲς παρατηρήσεις³⁾.

Τὴν ἄλλη φορὰ [π]οῦ [σ]οῦ ἔγραψα ἐξαστόχησα νὰ σοῦ ἀν[τ]ιγρ[ά]ψω [τὲ]ς δύο στροφές ὁποῦ ἐκόλλησα κατὰ τὸ τέλος τοῦ πονήματος. Εἶναι φύσις τοῦ ἀνθρώπου ὅταν ἐνοστιμεύθῃ ἓνα πράγμα καλὰ καὶ γιὰ πολλὰς φορές, νὰ δυσκολεύεται εἰς ὅ,τι ἀλλαγὴ ἢ αὔξησιν ἢ μπουρεῖ ὅ⁴⁾ ποιητῆς νὰ κάμῃ, καὶ ἄς εἶναι καὶ εἰς τὸ καλλιότερον. Δὲς καὶ ἡ ψυχὴ του ἐπῆρε *quella riega*⁵⁾ καὶ δὲν δύναται νὰ ἀλλάξῃ τὰ κινήματα ὁποῦ ἢ συνήθεια⁶⁾ τὸν ἔκαμε εἰς ἐκεῖνον καὶ ὄχι σὲ ἄλλον τρόπον νὰ αἰσθανθῆ. Ἐτοῦτο εἶναι, μοῦ φαίνεται, τὸ δίκιο γιὰ τὸ ὁποῖον κάποιος μοῦ εἶπε ὅτι οἱ δύο στροφές ἀργοποροῦν⁷⁾ τὸ τέλος τοῦ ποιήματος. Ἡ ἄζόντα⁸⁾ λοιπὸν εἶναι relativa⁹⁾, ὅμως ἔχουν δίκιο. Ἀλλὰ ἔχω δίκιο καὶ ἐγώ· γιὰτὶ ὅτα τὲς ἔκαμα οἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς μου δὲν ἦταν ἡσυχες. Ἐπειτα παρατηρῶ ὅτι λίγοι ἄκουσαν¹⁰⁾ τὸ ποίημα πρὸς τοὺς τόσους ὁποῦ δὲν τὸ γρί[κ]ησαν¹¹⁾..... [θέλει] τὸ τυπώσω βέβαια.....

Δὲν ἔχουμε καμιὰ εἴδηση οὔτε γιὰ τὸν

ἀποδέκτη οὔτε γιὰ τὴ χρονολογία τῆς ἐπιστολῆς¹²⁾. Ὡστόσο καὶ τὸ μέρος ὅπου βρέθηκε καὶ ὁ γραφικὸς χαρακτήρας μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε μὲ κάποια βεβαιότητα πὼς θὰ πρέπη νὰ ἔχη γραφτῆ τὴν ἐποχὴ τῆς Ζακύνθου, καὶ βέβαια ὄχι τὰ πρῶτα πρῶτα χρόνια ἄς ποῦμε μέσα στὴν πενταετία 1823—1828.

Πιὸ σημαντικὸ ὅμως εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς. Ὁ Σολωμὸς γράφει σὲ κάποιον φίλο του καὶ ἀναφέρει «δυσὸ στροφές ὁποῦ ἐκόλλησε κατὰ τὸ τέλος τοῦ πονήματος»¹³⁾, ἢ τοῦ ποιήματος, ὅπως γράφει παρακάτω. Ἡ προσθήκη αὐτὴ («ἄζόντα») τῶν δυσὸ στροφῶν δὲν ἔγινε δεκτὴ μὲ εὐμένεια ἀπὸ τοὺς φίλους τοῦ ποιητῆ. Κάποιος μάλιστα τοῦ ἔκαμε καὶ τὴ ρητὴ παρατήρηση πὼς «ἀργοποροῦν τὸ τέλος τοῦ ποιήματος», πὼς μακραίνουν δηλ. δυσανάλογα τὸ ποίημα. Ὁ Σολωμὸς ὅμως ἀντίθετα ὑπερασπίζεται τίς δυσὸ στροφές: «ὅτα τὲς ἔκαμα οἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς μου δὲν ἦταν ἡσυχες»! («τὸ ἀπόκρυφο τῆς τέχνης μου» θὰ εἴπῃ στίς Σημειώσεις τοῦ «Ὑμνου»). Καὶ μόνο προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τοὺς ἄλλους πού δὲν ἱκανοποιήθηκαν, ἐπειδὴ εἶχαν συνηθίσει τὸ ποίημα στὴν προγενέστερη μορφή.

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ κάτι ἐξαιρετικὰ σημαντικό: ὁ Σολωμὸς κάνει κριτικὴ σὲ ποίημα δικό του καὶ ὑποστηρίζει μιὰ προσθήκη πού ἔκαμε. Ποιὸ εἶναι ὅμως τὸ ποίημα; Νομίζω πὼς μόνο σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ποιήματα (τῆς ζακυθινῆς περιόδου φυσικὰ) ταιριάζει τὸ περιεχόμενον τοῦ γράμματος: στὴν «Ξανθούλα».

Ἡ «Ξανθούλα» ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, πολλὰς φορές δημοσιευμένο σὲ ἀνθολογίες καὶ ἄλλου¹⁴⁾. Ὁ Πολυλάς τυπώνει τὸ ποίημα μὲ ὀκτώ στροφές, δὲν εἶχε ὅμως ὑπ' ὄψη τοῦ αὐτόγραφο τοῦ ποιητῆ. Στὴν «Ἐστία» τοῦ 1891 (Β' σ. 307) δημοσιεύτηκε μιὰ κρίση τοῦ Ἀντωνίου Μάτση, τοῦ φίλου τοῦ Σολωμοῦ καὶ συγγραφέα τοῦ «Βασιλικοῦ», γραμμὴν ἀπάνω στὸ ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης Πολυλά πού χρησιμοποιοῦσε, πὼς «οἱ στροφές αὐτές (οἱ δύο τελευταῖες) δὲν εἶναι τοῦ Σολωμοῦ, οὔτε καὶ μποροῦσε νὰ εἶναι, παρὰ κανενὸς ἡλίθιου». Ἀπὸ τότε ἔχουμε τὴν τάση νὰ θεωροῦμε τίς στροφές αὐτές νόθεσ¹⁵⁾. Ἡ καινούργια ἐπιστολὴ μᾶς ἀναγκάζει, νομίζω,

ν' αναθεωρήσουμε τή γνώμη μας. Ὁ Σολωμός πρωτόγραψε τήν «Ξανθούλα» μέ ἑξι στροφές. Στόν τύπο αὐτόν διαδόθηκε τό ποίημα ὄχι μόνο στόν κύκλο τῶν γνωστών του ἀλλά καί πλατύτερα. Ἔτσι τό γνώρισε καί ὁ Μάτεσης, ἡ ψυχὴ του εἶχε πάρει «*quellea riega*», καί γι' αὐτό τόσο ἔντονα διαμαρτυρήθηκε ὅταν εἶδε τίς δύο αὐτές στροφές τυπωμένες. Ὁ Πολυλάς, βέβαια, τό ποίημα δέν τό δημοσίεψε ἀπό χειρόγραφο. Ἀλλά, σάν εὐσυνείδητος ἐκδότης πού ἦταν, δέν μπορεί παρά θά βρέθηκε κι' αὐτός μπρός στό πρόβλημα πού γεννοῦσαν οἱ δύο στροφές. Ἀπό τίς ἐκδόσεις πού ἔγιναν ἀμέσως μετά τό θάνατο τοῦ Σολωμοῦ καί πού ξέρουμε πῶς τίς ἔλαβε ὑπ' ὄψη του, τοῦ Ρωσσολίμου (Ζάκυνθος 1857) καί τοῦ Μαντσαβίνου - Δαλλαπόρτα (Ἀθήναι 1857), ἡ πρώτη παραλείπει καί τίς δύο στροφές, ἡ ἄλλη τυπώνει μόνο τήν πρώτη. Ὁ Πολυλάς ἀντλήσε λοιπόν ἀπό κάποια ἄλλη πηγή — ἴσως κάποιο ἀύθεντικό ἀντίγραφο; Ἐπειτα, τό ποίημα — ἓνα ἀπό τά πιό γνωστά τῆς νεανικῆς περιόδου — δέν μπορεί νά μὴν τό εἶχε ἀκούσει ὁ Πολυλάς ἀπό τόν ἴδιο τόν ποιητή. (Γιά ἓνα ἄλλο ἐπίσης περίφημο ποίημα τῆς ζακυθινῆς ἐποχῆς, τῆ «Φαρμακωμένη», ξέρουμε πῶς ὁ Σολωμός τήν ὑπαγόρευσε τοῦ Πολυλά) ¹⁶).

Ἄς σημειωθῆ ἀκόμη καί τοῦτο: ὅτι καί ἡ δημοσίευση στήν ἐφημερίδα «Αἰών» τοῦ 1849 (ἀρ. 945) ¹⁷) περιέχει τίς δύο ἀμφισβητούμενες στροφές. Ὡστε ἀπό τήν ἀποψη τῆς φιλολογικῆς παράδοσης τοῦ κειμένου, οἱ καλύτερες πηγές, πού εἶναι, φυσικά, πρῶτα ὁ Πολυλάς, ἀλλά καί ἡ δημοσίευση στόν «Αἰώνα», μαρτυροῦν γιά τή γνησιότητα τῶν στροφῶν. Τό ζήτημα τό λύνει πιό ὀριστικά ἡ ἐπιστολή μέ τή θαυμάσια μαρτυρία πού προσθέτει ἀπό τήν πιό ἔγκυρη πηγή — τόν ἴδιο τόν ποιητή. Συνάμα ὁμως μᾶς μαθαίνει ὅτι τό τραγούδι δέ γράφτηκε ἀπό τήν ἀρχὴ ἔτσι, ἀλλά πῶς τίς δύο στροφές τίς «ἐκόλλησε» ὕστερότερα ὁ ποιητής. Γιά ὁσους ὑποστήριζαν πῶς οἱ στροφές δέν ἦταν γνήσιες, ἄς εἶναι τουλάχιστο τοῦτο: μιὰ μικρὴ παρηγοριὰ στή φιλολογικὴ τους ἀστοχία.

Β'. ΣΟΛΩΜΟΣ ΚΑΙ "ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ,"

Ὅτι στό δρόμο πρὸς τίς πηγές τῆς ἐθνικῆς παράδοσης ἡ ποιητικὴ πορεία τοῦ Σολωμοῦ ἦρθε μιὰ ὀρισμένη στιγμή σ' ἐπαφὴ μέ τόν «Ἐρωτόκριτο» καί μέ τ' ἄλλα κείμενα τῆς ἀκμῆς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, τό συμπεραίναμε καί τό τονίζαμε συχνά ¹⁸). Ἰδίως φανερὴ εἶναι ἡ ἐπίδραση στοὺς ποιητικούς ἐκφραστικούς τρόπους καί στή στιχουργία (σὴ βαθύτερη δηλ. μελωδικὴ γραμμὴ) τοῦ Σολωμοῦ τῆς ὄριμης περιόδου, ἀπό τόν «Κρητικό» (1833) κι' ὕστερα. Δέν εἶχε ὁμως ὡς τώρα διαπιστωθῆ ν' ἀναφέρῃ πουθενά ρητὰ ὁ Σολωμός κάποιο ἀπό τά κεί-

μένα τῆς κρητικῆς ἀκμῆς. Ἐξω ἀπό τή γνώστη μνεῖα τῆς «Βοσκοπούλας» στό «Διάλογο». Ἀλλά ἡ «Βοσκοπούλα» εἶναι ἔργο μᾶλλον πρῶιμο, τοῦ τέλους ἴσως τοῦ 16ου αἰώνα, γραμμένο σέ ἐντεκασύλλαβο, πού δέν ἀντιπροσωπεύει ἀκόμα τή μεγάλη περίοδο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας.

Γι' αὐτό εἶναι, νομίζω, σημαντικὴ μιὰ σημείωση τοῦ Σολωμοῦ σ' ἓνα χειρόγραφο του, πού ἀναφέρει συγκεκριμένα ἓνα ἀπό τά σπουδαιότερα ἔργα τῆς κρητικῆς ἀκμῆς, τῆ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» ¹⁹). Ἡ σημείωση περιέχεται σ' ἓνα τετράδιο αὐτόγραφο τοῦ Σολωμοῦ, τὸν ἀριθ. 12 τῆς Τεκτονικῆς Στοᾶς Ζακύνθου. Εἶναι ἓνα τετράδιο μεγάλο σχῆμα, μέ 91 σελίδες, γραμμένο, κατὰ τή συνήθεια τοῦ Σολωμοῦ, κι' ἀπό τήν ἴσια κι' ἀπό τήν ἀνάποδη. Ἀνήκει στή ζακυθινὴ περίοδο καί περιέχει διάφορες συνθέσεις, κυρίως τῶν ἐτῶν 1823—1826 (Δυὸ ἀδελφία, Εἰς Μάρκο Μπότσαρη, ἀποσπάσματα τοῦ Διαλόγου, μετάφραση τοῦ Σ τῆς Ἰλιάδας, Λάμπρος—τοῦ Λάμπρου καί Ἰταλικά σχεδιάσματα ἀνέκδοτα—κ. ἄ. π.) ²⁰). Στὴ σελ. 43, ἀνάμεσα ἀπὸ στίχους καί σχεδιάσματα γιά τόν Λάμπρο, βρίσκουμε τὴ σημείωση:

καὶ στό κύμα κλιτὸς (... τοῦ Ἀβραάμ φυλ. 6)

καὶ πιό κάτω στήν ἴδια σελίδα:

καρδιᾶς τ' ἀπόκτυπο. Ἀβραάμ φυλλ. 22

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς ἔχουμε ἐδῶ συγκεκριμένη παραπομπή στή «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» καί μάλιστα παραπομπή σέ ὀρισμένη σελίδα τοῦ βιβλίου. Τό φυλ. καί φυλλ. σημαίνει μᾶλλον φύλλο, καί ἡ παραπομπή γίνεται σέ κάποια ἀπὸ τίς πολλές ἐκδόσεις τῆς Βενετίας, πού ἀριθμοῦσαν μάλιστα οἱ παλιότερες φύλλα καί ὄχι σελίδες. Δέν ἀποκλείεται ὁμως νά σημαίνῃ καί *φυλλάδα* (Ἀβραάμ φυλλάδα [σελίδα ἢ φύλλο] 6 καί 22).

Ἡ δευτέρη ἀναγραφὴ ἀναγνωρίζεται εὐκολότερα: παραπέμπει στόν στ. 499 τῆς «Θυσίας»

Μὲ τῆς καρδιᾶς τ' ἀπόκτυπο θέλω σᾶς ἀ-
[νιμένει ²¹].

Εἶναι λόγια τῆς Σάρρας ἀπὸ τὴ θαυμάσια σκηνὴ ὅπου ὁ Ἀβραάμ ξυπνᾷ τόν Ἰσαὰκ γιά νά τόν πάρῃ στή θυσία. Ὑπάρχει καί τύπος *ἀπόκτυπος* (ὁ) στόν στ. 1093 (*ῶφου καρδιᾶς ἀπόκτυπος*). Ἡ σπάνια καί ποιητικὴ λέξη ἔκαμε ἐντύπωση στό Σολωμό καί τὴ σμείωσε.

Ἡ πρώτη ἀναγραφὴ εἶναι κάπως πιό δύσκολο ν' ἀναγνωριστῆ: *Καὶ στό κύμα κλιτὸς*. Ἡ ἔκφραση δέν ὑπάρχει πουθενά στή «Θυσία», καί μάλιστα ὁ τονισμὸς στήν τρίτη συλλαβὴ μᾶς δείχνει ὅτι ἡ φράση δέν μπορεί νά προέρχεται ἀπὸ δεκαπεντασύλλαβο (τοῦ τύπου τῆς «Θυσίας»). Νομίζω πῶς ἐδῶ συμβαίνει κάτι ἄλλο. Οἱ σημειώσεις προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ «Λάμπρου» ἢ

φράση είναι ένας μισός έντεκασύλλαβος:
καὶ στὸ κύμα κλιτὸς υ — υ — υ

πού θὰ σκόπευε ὁ Σολωμὸς νὰ τὸν χρησιμο-
ποιήσῃ κάπου στὸ ποίημα — ἴσως γιὰ τὸ θά-
νατο τοῦ Λάμπρου (πρβ. τὸ ἀπόσπασμα 27,
τὸ τέλος, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴ Μαρία :

*Καὶ εἰς τὸ κύμα πὸν βλέπει ὡς τὸν καθρέφτη
ξαναικοιτάει, χαμογελάει καὶ πέφτει).*

Ἐκεῖνο πού ἤθελε νὰ σημειώσῃ ὁ Σολω-
μὸς ἦταν πάλι ἡ ἰδιωματικὴ καὶ σπάνια λέξη
κλιτὸς πού βρῆκε στὴ «Θυσία» (=σκυμμένος,
καὶ ὕστερα : κατηφής, θλιμμένος). Ἡ λέξη
ἀπαντᾷ συχνὰ στὰ κρητικὰ κείμενα καὶ εἰ-
δικότερα στὴ «Θυσία». Ἐδῶ θὰ πρόκειται
γιὰ τὸν στ. 102, ὅπου ἡ λέξη ἐμφανίζεται
γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἔργο :

τοῦ Πλάστη κἀνω δέηση κλιτὸς, γονατι-
[σμένος

(καὶ ἡ παραπομπὴ στὴ σελ. — ἢ φύλλο — 6
μᾶς ἀναγκάζει νὰ τοποθετήσουμε τὸ στίχο
πρὸς τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου). Ἡ λέξη ἐπανέρ-
χεται καὶ στὸν στ. 141, ἀλλὰ μὲ τὸν τύπο
κλιτὴ (μιλεῖ ἢ Σάρρα), καὶ ἀκόμα στ. 418,
572 (κλιτό), 582 (κλιτά), 796 (κλιτό), 1002 (κλι-
τός)²²).

Ὅσο κι' ἂν ἀποτελοῦν λεπτομέρεια, οἱ
δυσὸ αὐτὲς ἀναγραφὲς ἔχουν ἰδιαίτερη ἀξία :
εἶναι ἡ γραπτὴ ἐπικύρωση τῆς γνωριμίας
τοῦ Σολωμοῦ μὲ τὰ κείμενα τῆς κρητικῆς
ἀκμῆς καὶ μιὰ μαρτυρία γιὰ τὸ πῶς δούλευε
τὴν ποιητικὴ γλῶσσα καὶ πῶς ἀξιοποιοῦσε
τὰ στοιχεῖα τῆς παράδοσης.

Γ'. «ΚΛΕΙΣΕ ΣΤΗΝ ΨΥΧΗ ΣΟΥ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»

Ὁ στοχασμὸς εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ γνω-
στοὺς τοῦ Σολωμοῦ. Στὸν τύπο «Κλείσε
μέσα στὴν ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα, καὶ θὰ
αἰσθανθῆς μέσα σου νὰ λαχταρίζῃ κάθε
εἶδος μεγαλείου» μᾶς τὸν ἔκαμε γνωστὸν
ὁ Πολυλάς (Προλεγόμενα σελ. λδ' : «τὴν
ἐξῆς ἀπλὴ φράση, ἡ ὁποία σώζεται εἰς ἓνα
τοῦ ἰδιόγραφο»), καὶ ἔτσι ἦταν γνωστὸς γιὰ
γενιὲς ὀλόκληρες. Ἀλλὰ τὸ 1926 ὁ κ. Κ.
Καιροφύλας βρῆκε στὰ χειρόγραφα τοῦ Σο-
λωμοῦ τὸν στοχασμὸ, αὐτόγραφον, διατυ-
πωμένον ἰταλικά, καὶ — τὸ σημαντικότερο —
μὲ μιὰ παραλλαγή πολὺ οὐσιαστικὴ : *Chiudi
nella tua anima la Grecia (o altra cosa),
ti sentirai fremere per entro ogni genere di
grandezza, e sarai felice.* (Κλείσε στὴν
ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα — ἢ ἄλλο πράγμα — θὰ
αἰσθανθῆς μέσα σου νὰ λαχταρίζῃ κάθε εἶ-
δος μεγαλείου καὶ θὰ εἶσαι εὐτυχισμένος). Δὲν
πρόκειται ἐδῶ ν' ἀπαριθμήσουμε τίς συζη-
τήσεις πού γέννησε ἐκεῖνο τὸ ο *altra cosa*,
καὶ τίς παρεξηγήσεις πού δημιούργησε. Πα-
ρατηρήθηκε κυρίως πῶς μὲ τὴν προσθήκη
αὐτὴ ἀλλάζε ριζικὰ ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀφο-

ρισμοῦ καὶ χανόταν τὸ ὑψηλὸ πατριωτικὸ
τοῦ κέντρο· κι' ἀκόμα τονιζόταν ἡ ἀναξιο-
πιστία τοῦ Πολυλά πού ἔφτασε νὰ παρα-
χαράξῃ ἓνα σολωμικὸ κείμενο γιὰ νὰ τὸ
προσαρμόσῃ στὴν ἀποψη τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ
πού ὑποστήριζε.

Γιὰ τὴ σωστὴ σημασία τῆς παραλλαγῆς
καὶ τῆς προσθήκης τοῦ *altra cosa* σήμερα
ἔχουν πιά, ἐλπίζω, ξεκαθαριστῆ τὰ πράγ-
ματα²³) : ὁ στοχασμὸς βαθαίνει σὲ νόημα
μὲ τὴν προσθήκη αὐτὴ χωρὶς καὶ ν' ἀδυνα-
τίζει τὸ ἑλληνολατρικὸ τοῦ κέντρο. Ὅσο
γιὰ τίς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Πολυλά,
ὑποστηρίχτηκε, σωστά, πῶς δὲ μᾶς ἔδινε
κείμενο τοῦ Σολωμοῦ, παρὰ ἀπλῶς ἀνέφερε
ἓναν στοχασμὸ· ὑποστηρίχτηκε ἀκόμα — κά-
πως δειλά, εἶναι ἡ ἀλήθεια — πῶς ἴσως ὁ Πο-
λυλάς νὰ εἶχε μπροστὰ του ἄλλο χειρό-
γραφο τοῦ Σολωμοῦ μὲ παραλλαγή τοῦ
στοχασμοῦ ὅπως τὴ δημοσίεψε. Τὴν τελευ-
ταία αὐτὴ ὑπόθεση ἀκριβῶς ἐπιβεβαιώνει
ἓνα ἰδιόγραφο τοῦ Σολωμοῦ πού ἔμεινε ἄ-
γνωστο ὡς τώρα καὶ πού ἀποκαθιστᾷ πέρα
ὡς πέρα τὴν εὐσυνειδησία τοῦ Πολυλά.

Ἀνάμεσα στὰ σολωμικὰ χειρόγραφα τῆς
Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν²⁴), ὁ ἀριθμὸς 25 εἶναι
ἓνα δωδεκασέλιδο τετράδιο μὲ γραμμένες
μόνο τίς δυὸ πρώτες καὶ τὴν τελευταία σε-
λίδα. Ἐκεῖ ἀνάμεσα σὲ πρώτα σχέδια τοῦ
Β' Σχεδιάσματος τῶν Ἐλευθέρων Πολιορ-
κημένων βρίσκουμε καὶ τὸ στοχασμὸ δια-
τυπωμένον ὡς ἐξῆς : *Chiudi nella tua anima
la Grecia, ti sentirai fremere per entro ogni
genere di grandezza... E sarai felice.* Δη-
λαδὴ (χωρὶς ο *altra cosa*) : Κλείσε μέσα
στὴν ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα· θὰ αἰσθανθῆς
νὰ λαχταρίζῃ μέσα σου κάθε εἶδος μεγα-
λείου — καὶ θάσαι εὐτυχισμένος.

Τὸ χειρόγραφο, εἶπαμε, περιέχει πρώιμα
σχεδιάσματα τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημέ-
νων (Β' Σχεδ.)· ἀκόμα κι' ἀπὸ τὸν γραφικὸ
χαρακτήρα μπορούμε νὰ τὸ τοποθετήσουμε
γύρω στὰ 1835. Τὸ χειρόγραφο τοῦ κ. Και-
ροφύλα (ἄλλοτε Τεκτονικὴ Στοὰ χφ 9, ἀρ.
12, σήμερα Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 9, Φ 99),
ἓνα λυτὸ φύλλο, περιέχει στίχους τοῦ Γ'
Σχεδιάσματος, πρέπει λοιπὸν νὰ τὸ τοποθε-
τήσουμε μιὰ δεκαετία ἀργότερα, γύρω στὰ
1845—1850. Εἶναι φανερό πῶς ἡ προσθήκη
ο *altra cosa* φανερῶνει ἓνα βᾶθμα τοῦ ἀρ-
χικοῦ στοχασμοῦ· τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Σολω-
μὸς ἔλεγε γιὰ τὸν «Πόρφυρα» : «Τὸ ἔθνος
πρέπει νὰ μάθῃ νὰ θεωρῇ ἐθνικὸν ὅ,τι εἶναι
ἀληθές».

Δ'. «ΚΑΙ ΣΥ Σ' ΕΣΕ ἼΧΕΙΣ ΜΕΡΟΣ,,

Τὸ πρῶτο ἀπόσπασμα τοῦ «Πόρφυρα»
δὲν εἶναι τόσο εὐκολονόητο. Χῶρια ἀπὸ τὰ
ὑψηλὰ νοήματα πού ἐκφράζει καὶ πού δια-
τυπώνονται ἀπὸ τὸ Σολωμὸ μὲ μιὰ συμπύ-
κνωση καὶ μὲ τὸν ἑλλειπτικὸ τρόπο πού
προτιμᾷ στὰ ἔργα τῆς τελευταίας του περι-
όδου, ὑπάρχει καὶ μιὰ γλωσσικὴ δυσκολία.

Τί θά πῆ «καί σὺ σ' ἐσέ 'χεις μέρος»; Δοκίμασα ἄλλοτε²⁵⁾ νὰ δώσω μιὰ ἐρμηνεία τοῦ ἀποσπάσματος, καί ἐξήγησα τὸ ἐπίμαχο χωρίο ὡς ἐξῆς: κι' ἐσὺ ἔχεις μέσα σου (σ' ἐσέ) ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν Παράδεισο, φυλάξ κατὶ ἀπὸ τὴν Παράδεισο. Αὐτὸ τὸ μέρος, αὐτὸ τὸ κατὶ τὸ ἀκοῦς πού λαχταρίζει μέσα στὰ στήθια σου;

Ἄνάμεσα στὰ χειρόγραφα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὁ ἀριθ. 47 ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία χαρτιά, ὅπου πολὺ βιαστικά καὶ πρόχειρα εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ Σολωμὸ ἓνα ἰταλικὸ κείμενο, πού μοιάζει σὰν σχεδιάσμα γιὰ ποίημα ἢ ἴσως γιὰ προσφώνηση ἢ γιὰ λόγο (δὲν πρόκειται πάντως γιὰ σχεδιάσμα τοῦ «Πόρφυρα»). Ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ πρώτου κομματιοῦ, ὅπου βλέπουμε καθαρὰ διατυπωμένον τὸν ἴδιο στοχασμὸ πού πῆρε τὴν ποιητικὴν τὴν ἐκφραση στὸ πρῶτο ἀπόσπασμα τοῦ «Πόρφυρα»: *L'Inferno t'è teso intorno da tutte le parti; ma le sue forze non valgono²⁶⁾ che lontano dal Paradiso, e tu, o Uomo, n'hai una parte chiusa nel petto. Lo senti tu che ti palpita dentro, o Buono? (Ἡ κόλαση ἀπλώθηκε γύρω σου ἀπ' ὅλες τίς μεριές· ὅμως οἱ δυνάμεις τῆς δὲν ἔχουν μπόρεση παρὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν Παράδεισο, κι' ἐσὺ, ὦ ἄνθρωπε, ἔχεις κλεισμένο ἓνα μέρος (τῆς Παράδεισος αὐτῆς) μέσα στὸ στήθος σου. Τὸ ἀκοῦς πού λαχταρίζει μέσα σου, ὦ Καλέ;).*

Νομίζω πὼς καθαρότερα—καὶ ἐγκυρότερα—δὲν μποροῦσε νὰ ἐρμηνευθῆ τὸ δυσκολονόητο ἀπόσπασμα. Ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ «Πόρφυρας» δὲν πῆρε τὴν ὀριστικὴν του μορφήν καὶ ὅτι ὁ Σολωμὸς δὲ θ' ἄφηνε ἀσφαλῶς χωρὶς ἐπεξεργασία τὴν δύσκαμπτη φράση πού εἶναι ἄλλωστε κι' ἓνας ἀναφομοίωτος ἰταλισμὸς (*e tu n'hai una parte*). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προσφώνηση ὦ ἄνθρωπε (*o Uomo*) πού τοποθετεῖ ὅλον αὐτὸν τὸν ὑψηλὸ ποιητικὸ στοχασμὸ σ' ἓνα ἐπίπεδο καθολικότερα ἀνθρώπινο.

Ε'. ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΝΕΑΝΙΚΩΝ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ

Τὰ νεανικὰ ἰταλικά ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, ὅσα δὲν εἶχαν συμπεριληφθῆ στίς «*Rime Impronvisate*» (Κέρκυρα¹ 1822, ² 1823), καὶ (λίγα) στὴν ἐκδοσὴ Πολυλά, δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Δε Βιάζη (Ἄπαντα, Ζάκυνθος 1880, σ. 363-380) καὶ τὸν κ. Κ. Καιροφύλα (Ἄνεκδοτα Ἔργα¹ σ. 122-143, ² σ. 52-95). Καὶ οἱ δύο ὅμως τελευταῖες αὐτὲς ἐκδόσεις δὲν εἶναι χωρὶς λάθη, λιγότερα ἢ πρώτη, πολὺ περισσότερα ἢ δεύτερη²⁷⁾. Εὐτυχῶς ἔχουμε μερικὰ χειρόγραφα, ἀντίγραφα τῆς ἐποχῆς, πού μᾶς βοηθοῦν ν' ἀποκαταστήσουμε τὴν ὀρθὴ γραφὴν στὸ ἰταλικὸ κείμενο. Τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ τὰ χειρόγραφα πού ξέραμε ὡς τώρα ἦταν ἓνα τῆς Τεκτονι-

κῆς Στοᾶς Ζακύνθου (ἀρ. 23): τέσσερα διφυλλὰ («κόλλες») μὲ ἀντιγραμμένα ὀγδόντα νεανικὰ ἰταλικά σονέτα καὶ μερικὰ ἄλλα ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ. Δυστυχῶς τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἦταν ἐξαιρετικὰ πυκνογραμμένο καὶ κακογραμμένο, καὶ εἶχε καὶ ἄλλες ἐλλείψεις. Πολὺ σπουδαιότερο εἶναι ἓνα νέο χειρόγραφο πού ἀνακαλύφθηκε τελευταῖα στὴ Ζάκυνθο καὶ βρίσκεται σήμερὰ καταθεμένο στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη²⁸⁾.

Πρόκειται γιὰ ἓνα μικρὸ τεῦχος χαρτόδετο πού περιέχει καθαρογραμμένα ὀγδόντα κι' αὐτὸ νεανικὰ σονέτα καὶ τὴν «Ἔπη γιὰ πρώτη λειτουργία». Στὸ πρῶτο φύλλο ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Rime (ἓνα δεύτερο χέρι προσθέτει: Impronvisate) del N. S. Dionisio Co. Salamone Zacintio (Στίχοι—αὐτοσχέδιοι—τοῦ εὐγενοῦς Κυρίου Διονύσιου Κόντε Σολωμοῦ Ζακύνθου), καὶ στὸ δεύτερο ἡ ἀκόλουθη σημείωση: *La maggior parte di questi sonetti furono composti dall'autore in casa dell'amico suo Cav. Paolo Co. Mercati e in presenza di molti signori. Dette poesie venivano raccolte dal d^{to} Co. Mercati di mano in mano che l'autore le componeva, il quale non impiegava nel comporli più di 8 a 10²⁹⁾ minuti, e talvolta soli minuti 4, avendo in pochissimi oltrepassati minuti 13³⁰⁾. (Τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τούτα τὰ σονέτα τὰ ἐσύνθεσε ὁ ποιητὴς στὸ σπίτι τοῦ φίλου τοῦ Ἰππότη Παύλου Κόντε Μερκάτη καὶ μπρὸς σὲ πολλοὺς ἄλλους. Τὰ ποιήματα αὐτὰ τὰ μάζευε σιγά-σιγά ὁ Κόντε Μερκάτης ὅσο τὰ ἐσύνθετε ὁ ποιητὴς, πού δὲ χρειαζόταν γι' αὐτὸ περισσότερο ἀπὸ 8 ἕως 10³⁰⁾ λεπτά, καὶ καμιά φορὰ μονάχα 4—μόνο γιὰ μερικὰ ξεπέρασε τὰ 13 λεπτά³⁰⁾.**

Ἐκεῖνο πού δίνει μεγαλύτερη σπουδαιότητα στὸ χειρόγραφο εἶναι ὅτι, μολονότι ἀντίγραφο, εἶναι ἐπιθεωρημένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Σολωμὸ, πού διορθώνει μὲ τὸ χέρι τοῦ πολλοὺς στίχους ἢ προσθέτει σημειώσεις. Ἔτσι π. χ. στὸ σονέτο γιὰ τὴν Παναγία (Δε Βιάζης σελ. 365) τὸν 2^ο καὶ τὸν 3^ο στίχο τὸν διορθώνει ὁλοτέλα ὁ Σολωμὸς, ἀλλάζοντας τὸ νόημα. Ἡ γραφὴ στὸ χειρόγραφο (καὶ στὴ δημοσίευση τοῦ Δε Βιάζη) εἶναι:

*Trema come al soffiare d'aura la frasca
E dimostra che in cuor tanta ha burrasca*

Ὁ Σολωμὸς διορθώνει:

*Stassi non come al turbine la frasca
Benchè tanta nel cuor senta burrasca.*

Στὸ σονέτο γιὰ τὴ Στυλιανὴ Μακρῆ, τὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κουαρτάνο (σ. 387), ὁ Σολωμὸς σημειώνει: *Questo sonetto non fu impronvisato (τὸ σονέτο αὐτὸ δὲν εἶναι αὐτοσχέδιο) κ. ἄ. π.³¹⁾.*

Οἱ διορθώσεις ὅμως αὐτὲς τοῦ Σολωμοῦ δὲν εἶναι μόνο πολυτιμότερες οἱ ἴδιες· μᾶς ὀδηγοῦν καὶ σὲ δύο σημαντικότερα, νομίζω, συμπεράσματα: τὸ ἓνα σχετικὸ μὲ

τήν έκδοση τῶν «Rime Improrivisate», τὸ ἄλλο σχετικὸ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν νεανικῶν ἰταλικῶν ποιημάτων.

Ἀνάμεσα στὰ 80 σονέτα ποὺ περιέχει τὸ χειρόγραφο εἶναι καὶ τὰ 30 τὰ δημοσιευμένα στὶς «Rime Improrivisate». Σ' αὐτὰ ὁ Σολωμὸς ἔχει κάμει ἕνα σημάδι (τέσσερις μικρὲς κάθετες γραμμὲς) κι' ἔχει σημειώσει ἕναν ἀριθμὸ: N. 1, 2, 3 κοκ. Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ εἶναι οἱ ἴδιοι ποὺ ἔχουν τὰ σονέτα στὶς RI⁸²). Ἀκόμα, ὅλες οἱ διορθώσεις ποὺ ἔχει κάμει μὲ τὸ χέρι τοῦ ὁ Σολωμὸς στὸ χειρόγραφο ἔχουν περιληφθῆ στὸ τυπωμένο κείμενο τῶν RI — δηλ. τὸ κείμενο τῶν RI εἶναι τὸ κείμενο τὸ ἐπιθεωρημένο καὶ διορθωμένο ἀπὸ τὸν Σολωμὸ. Π.χ. στὸ 1^ο σονέτο, ὁ 6^{ος} στίχος στὸ χειρόγραφο ἔχει τὴ γραφή: Di gioja il cor mi palpita nel petto. Ὁ Σολωμὸς διορθώνει: Di speme il cor κτλ. — κι' αὐτὴ εἶναι ἡ γραφή καὶ στὶς RI. Στὸ ἴδιο σονέτο, στ. 9: riaggia τὸ χειρόγραφο, riazza διορθωσὴ Σολωμοῦ καὶ RI, στ. 14: E non v'è τὸ χειρόγρ., E non è Σολωμὸς καὶ RI. Στὸ 2^ο σονέτο, στ. 3: Stuo di nubi infocati τὸ χειρόγρ., Molta nube infocata Σολωμὸς καὶ RI. Κι' ἔτσι σ' ὅλα τὰ σονέτα χωρὶς ἐξαιρέση.

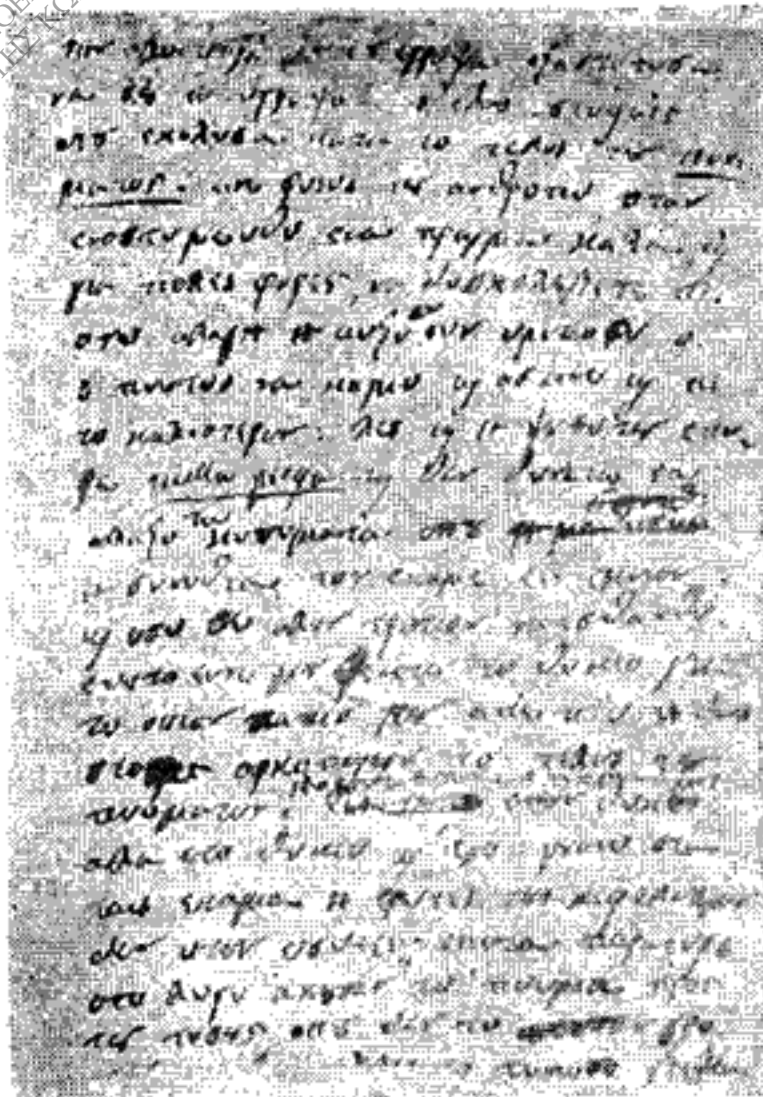
Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι ὁ Σολωμὸς προσάρμοσε ἐκ τῶν ὑστέρων τὴ γραφή τοῦ χειρογράφου πρὸς τὴ γραφή τοῦ τυπωμένου κειμένου⁸³· μιὰ τέτοια ὑπόθεση ὁμοίως εἶναι ὀλότελα ἀπίθανη. Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο ποὺ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ χειρόγραφο ἐπιθεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Σολωμὸ πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν «Rime Improrivisate». Ἀπὸ τὶς σημειώσεις (Note) ποὺ δημοσιεύονται στὸ τέλος τῶν RI, ἡ δεύτερη ἀναφέρεται στὰ σονέτα ἀρ. 20 καὶ 21, ποὺ ἔχουν τὶς ἴδιες ὑποχρεωτικὲς ὁμοιοκαταληξίες, ἀλλὰ διαφορετικὸ θέμα (Ἡ Δευτέρα Παρουσία, Ἡ Αὐγή), καὶ μᾶς πληροφορεῖ πὼς ὁ Δρ Ταγιαπιέρας παρατήρησε πὼς οἱ ὁμοιοκαταληξίες τοῦ πρώτου (ἀρ. 20) σονέτου βοηθοῦσαν οἱ ἴδιες τὸν ποιητὴ γιὰ τὴ διατύπωση τῶν νοημάτων· γι' αὐτὸ μὲ τὶς ἴδιες ὁμοιοκαταληξίες ἔδωσε στὸν ποιητὴ ἄλλο θέμα ὀλότελα διαφορετικὸ (Ἡ Αὐγή), ὁ ποιητὴς ὁμοίως ἔγραψε καὶ τὸ δεύτερο σονέτο μὲ τὴν ἴδια

εὐκολία. Ἡ ἴδια αὐτὴ σημείωση περιέχεται καὶ στὸ χειρόγραφο, καὶ εἶναι ὀλόκληρη μὲ τὸ χέρι τοῦ Σολωμοῦ. Καὶ ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀντιγραφή ἀπὸ τὸ τυπωμένο κείμενο μᾶς τὸ πιστοποιοῦν ἀδιαμφισβήτητα ὀρισμένες διαγραφές καὶ διορθώσεις⁸⁴) ποὺ δείχνουν πὼς ἡ διατύπωση εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Σολωμοῦ.

Τὸ ἴδιο καὶ στὴν ἐπόμενη σημείωση (γιὰ τὸ σονέτο ἀρ. 22). Οἱ ὁμοιοκαταληξίες στὸ σονέτο αὐτὸ δὲν πλέκονται σταυρωτὰ ἢ πλεχτὰ ὅπως συνήθως, ἀλλὰ βρίσκονται μαζί τέσσερις στὸ α' καὶ τέσσερις στὸ β' τετράστιχο (αααα, ββββ)· ἡ σημείωση μᾶς δικαιολογεῖ τὸ πρᾶμα λέγοντας πὼς μὲ τὴ σειρά αὐτὴ τὶς ἔδωσαν στὸν ποιητὴ, ποὺ δὶχως νὰ τὸ προσέξῃ ἐσύνθεσε ἔτσι τὸ σονέτο. Κι' ἐδῶ στὸ χειρόγραφο ἡ σημείωση εἶναι μὲ τὸ χέρι τοῦ Σολωμοῦ, καὶ πάλι ὀρισμένες διαγραφές μᾶς δείχνουν πὼς πρόκειται γιὰ διατύπωση τοῦ ἴδιου⁸⁵).

Ὑστερ' ἀπ' ὅλα αὐτὰ νομίζω πὼς μπορούμε νὰ βγάλουμε ἕνα βέβαιο συμπέρασμα: ὁ Σολωμὸς πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσήν ἐπιθεώρησε τὴν ὕλη, διάλεξε αὐτὸς τὰ σονέτα ποὺ θεώρησε πὶ ἄξια νὰ τυπωθοῦν⁸⁶), ἔκαμε διορθώσεις καὶ πρόσθεσε ὀρισμένες παρατηρήσεις. Τὸ χειρόγραφο ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μᾶς ἴσως μάλιστα νὰ εἶναι ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν έκδοση⁸⁷). — Ἀλλὰ τότε

ἐκεῖνο ποὺ μᾶς λέει ὁ Στράνης στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Οὐγο Φώσκολο ποὺ προτάσσει ἀντὶ γιὰ πρόλογο στὶς «Rime Improrivisate», πὼς ἔκλεψε ἀπὸ τὸν ποιητὴ τὸ χειρόγραφο γιὰ νὰ δημοσιέψῃ τὰ σονέτα⁸⁸) δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὸ. Ὁ Σολωμὸς εἴτε ἀπὸ νεανικὴ, ὄχι ἀντιπαθητικὴ, αὐταρέσκεια, εἴτε γιὰ τὴν πραγματικὰ στὸ μεταξύ εἶχε στρέψῃ ὄλη του τὴ φροντίδα γιὰ νὰ διαμορφώσῃ νεοελληνικὴ ποιητικὴ γλῶσσα (pone ogni sua mente per formare la lingua greca moderna ὁ Στράνης ἔ.ἀ.), δὲν ἤθελε νὰ φανῆ πὼς παρουσίαζε μόνος τοῦ τὰ ἰταλικά αὐτὰ σονέτα καὶ προτίμησε νὰ θεωρηθῆ πὼς τοῦ τὰ τυπώνει ἕνας φίλος. Ἀλλὰ τὸ πρῶτο αὐτὸ συμπέρασμα μᾶς ὀδηγεῖ καὶ σ' ἕνα δεύτερο, σχετικὸ μὲ τὴ

Ἑλληνικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Σολωμοῦ.
(Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη.)

χρονολογία τών νεανικῶν ἰταλικῶν ποιημάτων. Ἀφοῦ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τὸ ἐπιθεώρησε ὁ Σολωμὸς γιὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν RI, εἶναι, φυσικὰ, προγενέστερο ἀπ' αὐτῆ, καὶ ἐπομένως ὄλα τὰ ποιήματα ποὺ περιέχει εἶναι γραμμένα πρὶν ἀπὸ τὸ 1822, τὴ χρονιά ποὺ τυπώθηκαν οἱ RI³⁹). Καὶ τὰ ὄγδοντα σονέτα ποὺ περιέχει τὸ χειρόγραφο εἶναι ὄλα σχεδὸν τὰ νεανικὰ τοῦ Σολωμοῦ ποὺ ξέρουμε. Τὸ σημαντικό χρονολογικὸ συμπέρασμα εἶναι λοιπὸν ὅτι ὄλα σχεδὸν τὰ νεανικὰ ἰταλικά σονέτα τοῦ Σολωμοῦ ἔχουν γραφτῆ πρὶν ἀπὸ τὸ 1822, μέσα στὰ τρία χρόνια ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Ἰταλία ὡς τὸ τέλος τοῦ 1821⁴⁰).

Ἄν ὄλα ὄσα δὲν περιέχονται στὸ χειρόγραφο—ποὺ δὲν εἶναι πόλλα—εἶναι γραμμένα ὕστερ' ἀπὸ τὸ 1822, δὲν μπορούμε, φυσικὰ, νὰ ποῦμε. Γιὰ μερικά ποὺ τὰ ἔχει τὸ χειρόγραφο τῆς Ζακύνθου (Ode a Venere, Il Pentimento, κτ' ἕνα δυὸ ἄλλα) θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ τὸ θεωρήσουμε γιὰ βέβαιο πὼς εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς (πρὶν ἀπὸ τὸ 1822—ὅπως καὶ τὰ δυὸ σονέτα Δε Βιάζης 370 καὶ 373, τὰ μόνον ποὺ δὲν περιέχονται σὲ κανένα χειρόγραφο καὶ ὅμως εἶναι φανερό πὼς ἀνήκουν στὸ γνῶστό κύκλο τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων). Ἀντίθετα, γιὰ τέσσερα σονέτα ποὺ δὲν περιέχονται οὔτε στὸ χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης οὔτε στῆς Ζακύνθου, εἴμαστε βέβαιοι (τουλάχιστο γιὰ τὰ τρία) πὼς γράφτηκαν μετὰ τὸ 1822. Εἶναι τὸ σονέτο στὸν λόρδο Γκίλφορντ (Δε Βιάζης σ. 367), τὰ δυὸ γιὰ τὸ θάνατο τοῦ πάπα Πίου Ζ' († Αὐγούστος 1823, Δε Βιάζης 369, Καιροφ. 1^ο 142, 2^ο 92) καὶ τὸ γνῶστό σονέτο γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Φώσκολου († 1827), τὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κουαρτάνο—σονέτα ἄλλωστε ποὺ ξεχωρίζουν καὶ μὲ τὸ θέμα καὶ μὲ τὴ μορφή τους. Ὅσο γιὰ τὰ τρία ἀπόσπασματικά ποιήματα ποὺ δημοσίεψε ὁ Δε Βιάζης σ. 375—80, δὲν περιέχονται κτ' αὐτὰ σὲ κανένα ἀπὸ τὰ δυὸ χειρόγραφα. Φαίνονται κτ' αὐτὰ μᾶλλον μεταγενέστερα.

Σ'. ΚΡΙΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΑ

α) Κατ' αὐτόν—κατ' αὐτὸν.

Οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι τῆς δεύτερης ὀχτάβας ἀπὸ τὸ 25^ο ἀπόσπασμα τοῦ «Λάμπρου» (ποὺ εἶναι τὸ ἀπόσπασμα τὸ πιὸ μεγάλο καὶ τὸ πιὸ ἄρτιο, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Σολωμὸ στὴν «Ἰόνιο Ἀνθολογία» τοῦ 1834) εἶναι οἱ ἑξῆς:

*Καὶ ἡ πυρκαϊὰ τοῦ Κόσμου ἀναγαλλιᾶζει
Καὶ κατ' Αὐτόν τὴ σπίθα τῆς τινάζει.*

Καὶ σημειώνει ὁ Πολυλάς: «ἐδιόρθωσα... ἕνα τυπογραφικὸ λάθος... τὸ ὁποῖον ἀφανίζει τὸ νόημα». Ὅχι κατ' Αὐτῶν ὅπως ἔχει ἡ Ἰόνιος Ἀνθολογία «καὶ κατόπι τῆς ὄσοι ἐξανατύπωσαν τοῦτο τὸ κομμάτι» εἶναι «βέβαιο ὅτι ὁ ποιητῆς εἶπε καὶ ἔγραψε καὶ

κατ' Αὐτόν... ἐννοώντας, ὡς τὸ βλέπει ὁ καθένας. Ἐκεῖνον ποὺ σήμερα ἀναστήθη».

Πράματα ἀπλά καὶ εὐκολονόητα («ὡς τὸ βλέπει καθένας»). Νά ὅμως ποὺ βρέθηκε τελευταῖα κριτικὸς⁴¹) νὰ ὑποστηρίξη τὴ γραφή κατ' αὐτῶν καὶ νὰ δώσῃ μιὰ ἐξωφρενικὴ ἐρμηνεία τῶν στίχων: ἡ πυρκαϊὰ τοῦ κόσμου τινάζει τὴ σπίθα τῆς κατὰ τῶν στοιχείων ποὺ καίονται (τὰ στοιχεῖα καίονται καὶ ἡ πυρκαϊὰ τινάζει ἐναντίον τους τὴ σπίθα τῆς I). Κτ' ἀκόμα νὰ βεβηλώσῃ ἄλλη μιὰ φορὰ τὴ μνήμη τοῦ Πολυλά γράφοντας τ' ἀκόλουθα βλάσφημα λόγια: «Ὁ Πολυλάς παρεξήγησε καὶ παρερμήνευσε τὸ στίχο δείχνοντας πὼς πολὺ λίγα κατάλαβε ἀπὸ τὴν ὑπέροχη ποίηση τοῦ Σολωμοῦ... Εἶναι τερατώδης ἡ ἐρμηνεία τοῦ Πολυλά... Ὁ Πολυλάς, εἶμαι βέβαιος πὼς ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τῆς τρίτης περιόδου καὶ τοῦ «Κρητικοῦ» πολὺ λίγα κατάλαβε κτ' ἀπὸ ἄποψη ἐννοιῶν κτ' ἀπὸ ἄποψη μορφικῆς τελειότητος τῶν στίχων».

Δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀπάντηση καὶ χωρὶς διαμαρτυρία καὶ ἡ ἄστοχη ἐρμηνεία καὶ ἡ ἄτοπη βλασφημία⁴²). Ὁ κ. Μιχαλόπουλος ἀνταπάντησε (Τὸ Βῆμα 15 Ἰουν. 1948). Κτ' ἐνῶ ἄλλοτε εἶχε περιφρονητικὰ ἀποκαλέσει τὰ χειρόγραφα καὶ τὴν ἀσχολία μας μὲ αὐτὰ «μεθυσομένα πράματα», τὴν ἐπικαλεῖται τὴ γραφή τῶν χειρογράφων καὶ, σὰν φιλόλογος κακῆς σχολῆς, τὰ θέλει ἀλάθητα. Ἔτσι—μᾶς λέει—δημοσιεύτηκε στὴν Ἰόνιο Ἀνθολογία «ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ ἴδιου», διόρθωση δὲν περιέχεται στὰ *Exgata*, ἔτσι δημοσιεύει τὸ στίχο ὁ φίλος του [I] νεοελληνιστῆς Σάντερς, ἔτσι ὁ Στάης, ἔτσι ὁ ἐξαιρετὸς φίλος του ὁ Γρασσέττης, ὁ ὁποῖος μάλιστα—μᾶς πληροφορεῖ ὁ κ. Μιχαλόπουλος—«θέτει τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ ἰδιαίτερο χειρόγραφο τοῦ Σολωμοῦ μὲ πολλὰ ἄλλοιῶσεις στίχων».

Φυσικὰ ὄλοι αὐτοὶ παίρνουν τὸ ἀπόσπασμα καὶ τὸ ἀνατυπώνουν ἀπὸ τὴν Ἰόνιο Ἀνθολογία («καὶ κατόπι τῆς ὄσοι ἐξανατύπωσαν τοῦτο τὸ κομμάτι» ὁ Πολυλάς), καὶ ἐπαναλαμβάνουν τὸ λάθος^{42α}). Τὸ ὅτι δημοσιεύτηκε κατ' αὐτῶν στὴν Ἰόνιο Ἀνθολογία δὲν ἔχει καμιά σημασία. Ὁ Σολωμὸς ξέρουμε πὼς ἔγραψε μ' ἕνα σύστημα περιπου φωνητικῶ. Θὰ ἔδωκε τὸ ἀπόσπασμα νὰ τὸ ἀντιγράψῃ κάποιος ἀντιγραφέας, κτ' αὐτός, μὲ τὴ λογιότερη μὀρφωσή του, ἔκαμε τὴν παραδιόρθωση—ἴσως κτ' οἱ ἴδιοι οἱ συντάκτες τῆς Ἀνθολογίας. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει κάποια σημασία εἶναι πὼς ἡ Ἰόνιος Ἀνθολογία τυπώνει κατ' Αὐτῶν (μὲ κεφαλαῖο) ποὺ δὲ δικαιολογεῖται καθόλου ἂν αὐτὰ τὰ Αὐτὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα. Ἡ γραφή μὲ κεφαλαῖο μᾶς ὀδηγεῖ ἴσια ἴσια πρὸς τὸ Αὐτόν (μὲ κεφαλαῖο) τοῦ αὐτογράφου.

Κάποια ἰδιαίτερη μνεῖα χρειάζεται ὅμως γιὰ τὸν Γρασσέττη. Γράφει ὁ κ. Μιχαλόπουλος: «Αὐτός τέλος ὁ ἐξαιρετὸς φίλος του, ὁ μεταφραστῆς τοῦ Ὕμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν στὴν ἰταλική, ὁ καθηγητῆς

Γρασσέττης, πού συνεχώς επικοινωνούσε μαζί του, στην «Γραμματική τῆς Νεοελληνικῆς Γλώσσης» τὴν τυπωμένη τὸ 1853, ἐνῶ ζοῦσεν ἀκόμη ὁ Σολωμός, ἔχει τὴ γραφή καὶ κατ' αὐτῶν. Σημείωσε δὲ ὅτι ὁ Γρασσέττης θέτει τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ ἰδιαιτέρο χειρόγραφο τοῦ Σολωμοῦ μὲ πολλές ἀλλοιώσεις [γρ.: διαφορετικὲς γραφές] στίχων». Μὲ πόση εὐκολία δίνει ὁ κ. Μιχαλόπουλος ὅλες ἐτοῦτες τὶς ἐξακριβωμένες λεπτομέρειες! Καὶ ὅμως! Στὴν Γραμματικὴ τοῦ Grassetti, στή σελ. 95, ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα 25 δημοσιεύεται μόνον ἡ πρώτη ὀχτάβια — καὶ τὸ κατ' αὐτὸν βρίσκεται στὴ δεύτερη!

Ὡστόσο, γιὰ νὰ ξανάρθουμε στὸ θέμα μας: ἀπορῶ πῶς ξέφυγε ἀπὸ τοὺς ἐπικριτὲς τοῦ κ. Μιχαλόπουλου ἕνα παράλληλο χωρίο τοῦ Σολωμοῦ πού διαφωτίζει ἀπόλυτα τὸ ἀμφισβητούμενο τοῦ «Λάμπρου»: Στὴ (δεύτερη) «Νεκρικὴ ᾠδὴ» οἱ τελευταῖοι στίχοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

*Κι' ὁ κόσμος ὅπου ἐτίμησες
Πατώντας του τὸ χῶμα
Ἀναγαλλιᾶζει ἢ σπίδα του
Καὶ κατὰ σὲ πηδᾷ.*

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ποιητικὴν ἰδέαν. Ὁ κόσμος καίγεται, δείχνει ὅμως τὴν ἀναγάλλιασὴν του καὶ τιμᾷ ἐκείνην, πού τὸ πέρασμά της ἀπὸ τὸν κόσμο στάθηκε τιμὴ γι' αὐτόν, μὲ τὸν ἴδιον ἰδιότυπο τρόπο: μὲ τὴ σπίδα τῆς φωτιᾶς πού «πηδᾷ» («τινάζει» στὸν «Λάμπρο») κατ' αὐτὴν (ὄχι κατ' αὐτῆς). Μιὰ παρόμοια ἰδέαν κρύβεται καὶ στοὺς δυὸ στίχους τοῦ «Κρητικοῦ» (ἀπ. 19, στ. 15, 16):

*Ὁ οὐρανὸς ὀλόκληρος ἀγρίκαε σαστισμένος
Τὸ κάψιμο ἀργοπόρουνε ὁ κόσμος ὁ ἀναμ-
[μένος*

καὶ πιδ πολὺ στίς παραλλαγές:

*Καὶ ὁ κόσμος ὅπου ἐτίμησε λίγον καιρὸ
[πατώντας
Τὸ κάψιμό του ἀργοπορᾷ μακροσπιδοβο-
[λώντας.*

«Κρητικὸς», «Νεκρικὴ ᾠδὴ», 25^ο ἀπόσπασμα τοῦ «Λάμπρου» πέφτουν ὅλα στὴν ἴδια ἐποχὴ, γύρω στὰ 1833/34. Ὅπως κι' ἄλλοῦ, ἔτσι κι' ἐδῶ ὁ Σολωμός μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ κατέχεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἔμμηνη ποιητικὴν ἰδέαν. Τὴν ἀκριβῶς θέλει νὰ δηλώσῃ μὲ τὴν ἰδέαν αὐτὴ καὶ ἀπὸ πού ἔχει ἐμπνευστῆ τὴν ποιητικὴν αὐτὴ εἰκόνα, εἶναι ἄλλο ζήτημα πού χρειάζεται ἰδιαιτέρεη ἐξέταση. β) Μὲ τὸ κύμα μὲ τὸς ἀνέμους παλεύω.

Ἔτσι μᾶς παραδίνει ὁ Πολυλάς τὸ στίχο ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα 9 τοῦ «Λάμπρου» (ὄχτ. 1, στ. 3). Ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ ζητήματα

μετρικὰ παρατήρησαν πῶς ὁ στίχος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστός, γιὰτὶ ὁ κανονικὸς ἐντεκασύλλαβος, ἐνῶ δέχεται τονισμὸ στὴν 3^η 6^η 10^η συλλαβὴ ἢ στὴν 4^η 7^η 10^η (dantesco), δὲν δέχεται ποτὲ στὴν 3^η 7^η 10^η, ὅπως ὁ στίχος αὐτὸς τοῦ «Λάμπρου», καὶ πρότειναν τὴ διόρθωση: μὲ τὸ κύμα, μὲ τὸς ἀνέμους παλεύω (3^η 6^η 10^η). Πραγματικὰ ὁ τονισμὸς στὴν 3^η 7^η 10^η συλλαβὴ εἶναι ἀντικανονικός. Θὰ μπορούσε ἴσως κανεὶς ν' ἀναφέρῃ γιὰ παράλληλο τὸ στίχο ἀπὸ τὴ μετὰφραση τοῦ Σ τῆς Ἰλιάδας (στ. 465):

Νὰ τὸν πάρω δταν θὲ νᾶλθῃ κοντὰ του.

Ἔδῶ ὅμως μπορεῖ νὰ λογαριασθῆ καὶ ὁ τόνος τοῦ δταν ἢ καὶ τοῦ θὲ, ἢ μπορεῖ νὰ ἔχουμε καὶ πάλι λάθος ἀντὶ νᾶλθῃ. Ὑπάρχει κι' ἄλλος ἕνας παρόμοιος στίχος Ἰταλικὸς τοῦ Σολωμοῦ, στὸ σονέτο Incoronazione della B^{na} Vergine (Δε Βιάζης σελ. 366), στ. 11:

Sul trono umile la Vergine ascende

(3^η 7^η 10^η συλλαβὴ). Ἄλλὰ τὸ ζήτημα τοῦ στίχου τοῦ «Λάμπρου» μπορεῖ νὰ λυθῆ κι' ἄλλως.

Στὴν Τεκτονικὴ Στοὰ Ζακύνθου τὸ χειρόγραφο ἀρ. 12, τὸ νεανικὸ τετράδιο τοῦ Σολωμοῦ πού ἀναφέραμε καὶ πιδ ἀπάνω, εἶναι τὸ χειρόγραφο πού περιέχει καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν «Λάμπρο» — καὶ μάλιστα μὲ πολλές ἀνέκδοτες παραλλαγές καὶ σχεδιάσματα Ἰταλικά γιὰ μιὰ ὑστερώτερη ἐπεξεργασία. Ἐκεῖ, στή σελ. 11, βλέπουμε γραμμένον μὲ τὸ χέρι τοῦ Σολωμοῦ τὸ στίχο πού μᾶς ἐνδιαφέρει: *με το κύμα με το' ανέμους παλεύω*. Ἄλλὰ ὁ Σολωμός, χῶρια πού γράφει φωνητικά, δὲ βάζει καὶ τόνους: ὅτι ὅμως ἤθελε νὰ διαβασθῆ *ἀνέμους* καὶ ὄχι *ἀνέμους* μᾶς τὸ δείχνει τὸ ἐξῆς: Τὸ στίχο τὸν εἶχε γράψῃ στὴν ἀρχὴ μὲ τὸν τύπο: *με κύματα με το' ανέμους παλεύω*. Ὁ τόνος στὴ δεύτερη συλλαβὴ μᾶς ἐμποδίζει νὰ διαβάσουμε *ἀνέμους*, γιὰτὶ τότε θὰ εἶχαμε τονισμὸ στὴ 2^η 7^η 10^η συλλαβὴ, πού εἶναι ὀλότελα ἄρρυθμο. Ὑστερα ὁ Σολωμός πρόσθεσεν ἕνα τὸ μετὰ τὸ *με* καὶ ἔσβησεν τὸ *τα* ἀπὸ τὸ *κύματα*. Ἔτσι ὁ στίχος ἀπὸ: *με κύματα με τὸς ἀνέμους παλεύω* ἔγινε: *με τὸ κύμα με τὸς ἀνέμους παλεύω*. Τὸ πιδ περίεργο εἶναι ὅτι καὶ ὁ Πολυλάς στὸ χειρόγραφο του, ὅπου μεταγράφει μὲ τὴν καθιερωμένη ὀρθογραφίαν τὸ χειρόγραφο τοῦ Σολωμοῦ, γράφει ἐπίσης: *με τὸ κύμα με το' ἀνέμους παλεύω*. Τέλος τὴν ἴδια γραφὴν (*με τὸς ἀνέμους*) ἔχει καὶ ὁ Grassetti στὴ Γραμματικὴν του (βλ. παραπάνω), ὅπου στή σελ. 96 δημοσιεύει ὄλο (αὐτὴ τὴ φορά) τὸ ἀπόσπασμα 9 μὲ ἀρκετὲς παραλλαγές. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία πῶς ὁ στίχος πρέπει ἔτσι ν' ἀποκατασταθῆ. Τὸ *ἀνέμους* τοῦ Πολυλά νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος, ἢ νὰ παρασύρθηκε ἀπὸ τὸν κανονικότερο γραμματικὸν τύπον τῶν προπαροξύτωνων δευτερόκλιτων οὐσιαστικῶν πού κατεβά-

ζουν τὸν τόνο στὶς πλάγιες πτώσεις τοῦ ἐνικοῦ καὶ στὸν πληθυντικὸ (πρβ. τοὺς δασκάλους, τοὺς θανάτους);

γ) *Canta di Lesbia il passero amoroso.*

Στὴν «Νέα Ἑστία» 8, 1930, σελ 1014-7 δημοσίεψε ὁ κ. Κ. Καιροφύλας πέντε ἀνέκδοτα ἰταλικά σονέτα τοῦ Σολωμοῦ ποὺ δὲν τὰ εἶχε περιλάβει «ἐκ παραδρομῆς» στὰ «Ἀνέκδοτα Ἔργα». Τὸ τελευταῖο («Χωρὶς τίτλο» στὴ Νέα Ἑστία) εἶναι ἀσφαλῶς τὸ ὠραιότερο, ἔχει δημοσιευτῆ ὅμως μὲ πολλὰ λάθη ἀπὸ τὸν κ. Καιροφύλα, τόσο ποὺ γίνεται τελείως ἀκατανόητο (τὸ σπευδαιότερο: «Il Teso (?) vate» στὸν 9ο στίχο· ὁ κ. Καιροφύλας δὲν κατάλαβε τὸ «Tejo vate» τοῦ χειρογράφου, δηλ. τὸν Τήσιο ποιητῆ, τὸν Ἀνακρέοντα). Τὸ ποίημα εὐτυχῶς βρισκόταν ἀντιγραμμένον σὲ πολλὰ χειρόγραφα νεανικῶν ἰταλικῶν ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ (Ἀκαδημίας, Τεκτονικῆς Στοᾶς), κι' ἔτσι μπορούσαμε μὲ ἀκρίβεια ν' ἀποκαταστήσουμε τὴ γραφὴ του. Τὸ ξανατυπῶνω ἐδῶ ἀπαλλαγμένον ἀπὸ τὰ λάθη καὶ μεταφρασμένο (στὴν πρώτη δημοσίευσή δὲν ὑπάρχει μετάφραση, οὔτε ξέρω νὰ ἔχη δημοσιευτῆ ἄλλη):

*Canta di Lesbia il passero amoroso
Sul mirto albergator d'Anacreonte,
E l'agnel che lasciotti il cuor doglioso
Ribelando a quel mirto alza la fronte.*

*Spesso viene il cantor che fe' famoso
A Sicilia ogni ramo ed ogni fonte,
E tranquillo s'adagia al rugiadoso
Regno immortale del vicino monte.*

*Il Tejo vate e il Siculo ascoltando
Stannosi, il labbro aprendo ad un sor-
Le note che costor van modulando. [riso*

*Van modulando per estremo vanto
Fra gli eterni silenzi dell'Eliso,
Il bel pianto di Lesbia e il tuo bel pianto.*

Μετὰφραση:

Τραγουδάει τῆς Λεσβίας τὸ ἐρωτικὸ σπουργίτι ἀπάνω στὴ μυρτιά ποὺ σκιαρίζει τὸν Ἀνακρέοντα, καὶ τὸ ἀρνάκι ποὺ σοῦ ἀφῆκε πικραμένη τὴν καρδιά, βελάζοντας, πρὸς τὴ μυρτιά ἐκείνη ὑψώνει τὸ κεφάλι.

Πολλές φορές φτάνει ὁ τραγουδιστῆς ποὺ ἔκαμε ξακουστὸ στὴ Σικελία κάθε κλαδί καὶ κάθε βρύση, καὶ γαλήνιος πλαγιάζει ἐκεῖ, στὸ δροσερὸ κι' ἀθάνατο βασίλειο τοῦ γειτονικοῦ βουνοῦ.

Ὁ Τήσιος ποιητῆς κι' ὁ Σικελὸς στέκονται κι' ἀφοκράζονται, τὸ χεῖλο μισανοίγοντας σ' ἓνα χαμόγελο, τοὺς φθόγγους ποὺ τὰ δύο τους μελωδίζουν.

Μελωδίζουν σὰν ἓνα τελευταῖο παίνεμα, μὲς στὴν αἰώνια σιγαλιά τῶν Ἡλυσίων, τ' ὁμορφο κλάμα τῆς Λεσβίας καὶ τ' ὁμορφοδικό σου κλάμα.

Ἄλλὰ καὶ πάλι τὸ σονέτο ἔμενε αἰνιγματικὸ· τραγουδᾷ τὸ ἐρωτικὸ σπουργίτι τῆς Λεσβίας (τοῦ Κατούλλου), παρουσιάζονται ὁ Ἀνακρέων καὶ ὁ Σικελὸς ποιητῆς — ὁ Θεόκριτος — χωρὶς νὰ καταλαβαίνουμε περισσότερα πράγματα. Τὸ σονέτο φαίνεται πὼς ἀπευθύνεται σὲ κάποιον (σοῦ ἀφῆκε πικραμένη τὴν καρδιά κτλ.), ἀλλὰ σὲ ποιόν; Τὴ λύση μᾶς τὴ δίνει τὸ νέο χειρόγραφο (ὄχι αὐτόγραφο) τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος πρὶ πάντων (σ. 1548 κέ.). Ἐκεῖ τὸ σονέτο ἔχει ἐπιγραφή, ποὺ δὲν ὑπάρχει στ' ἄλλα χειρόγραφα οὔτε καὶ στὴ δημοσίευσή τοῦ κ. Καιροφύλα, καὶ ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ μᾶς δίνει ὅλο τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση:

Alla Signora Giannetta Power nata Villepreux da Messina per la morte di un suo agnellino. (Στὴν Κυρία Τζανέτα Πάουερ τὸ γένος Villepreux ἀπὸ τὴ Μεσσίνα γιὰ τὸ θάνατο ἑνὸς μικροῦ ἀρνιοῦ τῆς).

Καὶ ὑπάρχει ἀκόμα καὶ ἡ ἀκόλουθη σημείωση: Il presente sonetto fu richiesto dall'autore del Sig^r Giacomo Power marito della sud^{ta} Signora, che soggiornò per poco tempo in Zante, ed ebbe a conoscere l'autore. (Τὸ σονέτο αὐτὸ τὸ ἔγραψε ὁ ποιητῆς κατὰ παράκληση τοῦ κυρίου Ἰάκωβου Πάουερ, συζύγου τῆς παραπάνω κυρίας, ποὺ ἔμεινε γιὰ λίγο στὴ Ζάκυνθο καὶ γνωρίστηκε μὲ τὸν ποιητῆ).

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἓνα ποίημα «κατὰ παραγγελίαν», μιὰ φιλοφρόνηση πρὸς μιὰ κυρία Ἰταλίδα (ἢ γαλλικῆς καταγωγῆς) παντρεμένη μὲ κάποιον Ἄγγλο. Ὁ Σολωμὸς ἐκμεταλλεύτηκε τὸ ποιμενικὸ θέμα τοῦ θανάτου τοῦ ἀρνιοῦ συνδυάζοντάς το μὲ τὴ σικελικὴ καταγωγή τῆς κυρίας γιὰ νὰ γράψῃ ἓνα τυπικὸ ποιμενικὸ σονέτο τῆς κλασσικιστικῆς «ἀρκαδικῆς» σχολῆς καὶ νὰ μπάσῃ μέσα δύο κατ' ἐξοχὴν εἰδυλλιακοὺς ποιητῆς, τὸν Ἀνακρέοντα καὶ τὸ Θεόκριτο — τὸν τελευταῖον καὶ γιὰ τὴ σχέση ποὺ εἶχε μὲ τὴ Σικελία⁴⁹).

δ) Οἱ καντάρδες τοῦ Ἀγίου Διονύσιου.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα νεανικά σονέτα ποὺ δημοσίεψε ὁ Δε Βιάζης (Ἄπαντα, 1880, σ. 363) εἶναι ἓνα σονέτο στὸν Ἅγιο Διονύσιο αὐτοσχεδιασμένο τὴν ἐποχὴ τῶν σεισμῶν στὴ Ζάκυνθο τὸν Δεκέμβρη τοῦ 1820 καὶ τὸν Γενάρη τοῦ 1821. Οἱ δύο πρῶτοι στίχοι στὴν ἔκδοσή Δε Βιάζης καὶ φυσικὰ καὶ στὴν ἀνατύπωση Μαρασλῆ (ἄλλοῦ δὲ δημοσιεύτησαν αὐτὰ τὰ σονέτα) ἔχουν ὡς ἐξῆς:

*O Dionisio, che, augusta anima pia,
Tieni di cantade i primi seggi.*

Είναι φανερό πώς *cantade* δέν μπορεί νά ἔγραψε ὁ Σολωμός. Λέξη τέτοια Ἰταλική δέν ὑπάρχει· ὑπάρχει μόνο ἡ λέξη *cantata* καί (νεοελληνικά ὁμως πιά) ἡ ἑφτανησιώτικη καντάδα. Ἄλλωστε οὔτε νόημα δίνει τὸ *cantade*, ἐκτός πού μᾶς ἀναγκάζει νά διαβάσουμε καί τὸ *tiemí* τρισύλλαβο, πού δέν εἶναι σωστό. Ὑστερ' ἀπ' ὅλ' αὐτὰ δέν ἦταν δύσκολο νά κάνουμε τὴ διόρθωση: ὄχι *ca n t a d e* ἀλλὰ *ca r i t a d e*, συχνά χρησιμοποιημένος ἀπὸ τὸ Σολωμὸ ἀρχαϊκὸς τύπος ἀντὶ τοῦ *carità*. (Στὴ γραφή τὸ *r* μὲ τὸν τρόπο πού συνηθέστερα γράφεται — σάν τὸ τυπωμένο — μαζί μὲ τὸ *i*, ἂν δέν προσέξουμε τὴν κοκκίδα τοῦ *i*, μᾶς κάνουν εὐκολα νά στραβοδιαβάσουμε *π*). Ὡ Διονύσιε (λοιπόν), ἀγνή ψυχὴ καὶ σεβαστὴ, πού κρατᾶς τοῦ ἐλέους τὸν πρῶτο θρόνο.

Ὁ Δε Βιάζης δέν ἔκαμε τὴ διόρθωση ὥστόσο ἔνωσε πῶς τὸ *cantade* δέν μπορούσε νά εἶναι σωστό καὶ μετάφρασε (Πινακοθήκη 18, 1918/19, σ. 81), μᾶλλον ἀόριστα: «πού ἔχεις τῆς ἀγάπης τὰ πρωτεῖα». Γιά τὸν κ. Γ. Σπαταλά ὁμως (Ἰταλικά ποιήματα, Ἀθ. 1948, σ. 61) δὲ γεννήθηκε πρόβλημα, καὶ ἔτσι μεταφράζει: «πού ἔχεις στίς δοξολογίες τὴν πρώτη θέση». Ἀλλὰ κι' ἂν τὸ *cantade* μπορούσε νά ἐξηγηθῆ «δοξολογίες», ἡ σύνταξη ἀπαιτεῖ νά ἐρμηνεύσουμε ἐνεργητικά: ὄχι παίρνεις τὴν πρώτη θέση στίς δοξολογίες τῶν ἄλλων πρὸς ἐσένα, ἀλλὰ ἐσὺ ὁ ἴδιος εἶσαι ὁ πρῶτος στίς δοξολογίες, ἢ — στίς καντάδες!

ε) Ὁ ρ φ έ α ς καὶ Μ π ο ρ ι ό ν ι.

Τὸ σονέτο «Ὁρφέας», μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κουαρτάνος (Εὐρισκόμενα, 1859, σ. 386 καὶ 436), διαβάστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ στὸ θέατρο τῆς Κέρκυρας γιὰ θέμα στὸν αὐτοσχεδιαστὴ Μποριόνι τὸ βράδυ τῆς 22 Σεπτεμβρίου 1847.

Cantor, che vuoi la Sposa, e corri al Carcere della notte e dell'obblío. [*cieco*

(Τραγουδιστὴ, πού γυρεύεις τὴν Καλή σου (τὴ Συμβία ὁ Καλοσογούρος) καὶ τρέχεις μέσα στὴν τυφλὴ φυλακὴ τῆς νύχτας καὶ τῆς λησμονιάς).

Ποιὸς εἶναι ὁ τραγουδιστὴς πού γυρεύει *la Sposa*, τὴ συμβία, τὴν καλή του, ἢ «τὸ ταίρι», ὅπως μεταφράζει καὶ ὁ κ. Σπαταλάς, μέσα «στ' ἀνήλιο σκότος τῆς λησμονιάς καὶ τοῦ θανάτου» (Καλοσογούρος) ἢ «στῆς νυχτιάς καὶ λήθης τὴν τυφλὴ φυλακὴ» (Σπαταλάς), δὲ νομίζω πῶς εἶναι ἀνάγκη καὶ νά εἰπωθῆ, ὅταν μάλιστα τὸ σονέτο τιτλοφορεῖται «Ὁρφέας»! Ἀλλὰ ὁ κ. Σπαταλάς ὑπομνηματίζοντας τὴ μετάφρασή του (ἔ. ἀ. σ. 32) βρίσκει ὅτι «στὸ σονέτο αὐτὸ ἔκλεισε ὁ Σολωμὸς κάτι ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ του τέχνη πού ἦτανε νά δίνῃ στίς λέξεις κι' ἄλλη σημασία ἐκτός ἀπὸ τὴν κοινὴ τους [; |] Ἔτσι, μὲ «Ψάλτη» ἐδῶ ἐννοεῖ τὸν αὐτοσχεδιαστὴ Μποριόνη»! Ὁ Μποριόνι λοιπὸν κι' ὄχι ὁ

Ὁρφέας γυρεύει τὴ γυναῖκα του κάτω στὸν Ἄδη (τὴν τυφλὴ φυλακὴ τῆς νύχτας καὶ τῆς λησμονιάς): «Μὲ τυφλὴ φυλακὴ τῆς νυχτιάς καὶ τῆς λήθης—μᾶς λέει σ' ἄλλη ὑποσημείωση ὁ κ. Σπαταλάς—ἐννοεῖ τὸν κόσμον» καὶ «μὲ ἄντρο (στ. 3) ἐννοεῖ τὴν αἴθουσα τοῦ θεάτρου ὅπου γινόταν ἡ ἐπίδειξη τοῦ Μποριόνη»! Μὲ τὴν Εὐρυδικὴ ὁμως πού ρητὰ κατονομάζει στὸν τελευταῖο στίχο τί νά ἐννοοῦσε ἄραγε ὁ Σολωμός;

Ζ'. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ

α) Τὸ ποίημα στὸν Γεώργιο Δε Ρώσση.

Τὸ ποίημα «Πρὸς τὸν Κύριον Γεώργιον Δε Ρώσση εὐρισκόμενον εἰς τὴν Ἀγγλίαν» εἶναι βέβαια νεανικὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Ζακύνθου, δέν εἶναι ὁμως ἀκριβέστερα χρονολογημένο⁴⁴). Ὡστόσο εὐκολα θὰ μπορούσε νά χρονολογηθῆ, ἂν ξέραμε τὴν ἡμερομηνία τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου Δε Ρώσση, τοῦ πατέρα τοῦ Γεωργίου, γιὰ τὸν ὁποῖον μιλά τὸ ποίημα. Ἀποτάθηκα λοιπὸν στόγ, πάντοτε πρόθυμο, εὐγενικὸ καὶ σεβαστὸ φίλο κ. Λ. Χ. Ζώη, κι' αὐτὸς ἔψαξε στὰ ληξιαρχικὰ βιβλία τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῶν Καθολικῶν τῆς Ζακύνθου, τοῦ Ἁγίου Μάρκου (οἱ Δε Ρώσση ἦταν καθολικοί), κι' ἐκεῖ, στὴ σελ. 19, βρῆκε τὴν ἀκόλουθη σημείωση, πού τὴν ἀντέγραψε γιὰ μένα. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ συγκινητικὴ του προθυμία καὶ τὴν καλοσύνη του νά ἐξυπηρετῆ πάντοτε τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.

«Addì primo Maggio 1824 s. v. il nobile Sigr Dr Alessandro Salamon De Rossi munito di tutti i Smi Sagramenti passò in oggi a miglior vita, ed il suo cadavero fu sepolto in questa Cattedrale nella sepoltura de' suoi antenati. In fedem Giacomo Can° Ghirardin Pro Paroco».

(Κατὰ τὴν πρώτη Μαΐου 1824 π. ἡ. ὁ εὐγενὴς Κορ Δρ Ἀλέξανδρος Σαλαμών Δε Ρώσση ἐφοδιασμένος μὲ ὄλα τὰ ἀχραντα μυστήρια πέρασε σήμερα σὲ καλύτερη ζωὴ, καὶ τὸ λείψανό του ἐνταφιάστηκε σὲ τοῦτον τὸν καθεδρικό ναὸ στὸν τάφο τῶν προγόνων του. Πρὸς πιστοποίησιν Ἰάκωβος Κανονικὸς Γιραρδίνης, ἀντὶ τοῦ ἑφημερίου).

Ἔτσι τὸ ποίημα χρονολογεῖται οἴγουρα πιά τὴν 1η Μαΐου τοῦ 1824, καὶ τὸ «μέρα πρώτη τοῦ Μαγιοῦ» ἀνταποκρίνεται ἐντελῶς στὴν πραγματικότητα. Δέν εἶναι λοιπὸν ἀπὸ τὰ ἐντελῶς νεανικά, ἀπὸ τὰ τραγούδια τῆς «ἐτοιμασίας», ὅσα γράφτηκαν πρὶν ἀπὸ τὸν «Ὑμνον», ἀλλὰ κάπως ὠριμότερο. Καὶ τὸ θέμα τοῦ θανάτου ἐπανερχεται ἐδῶ μὲ κάποια στοχαστικότερη βαρύτητα, ὄχι ὅπως στὰ ἐντελῶς νεανικά («Ἀνάμνησις». «Εἰς φίλον ψυχορραγούντα»).

Ὁ Γ. Δε Ρώσσης εἶχε ἀναγκαστῆ νά φύγῃ γιὰ τὴν Ἀγγλίαν ἀπὸ τὸ 1821, ὅταν μαζί μὲ ἄλλους σημαντικοὺς ζακυθινοὺς εἶχε ὑπογράψῃ τὸ ὑπόμνημα πρὸς τὸν βασιλέα

Γεώργιο τὸν Δ' πὸ ζητοῦσε φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις στὸ Σύνταγμα τοῦ 1815. Θὰ γύρισε στὴ Ζάκυνθο τὸ 1824, ἀπὸ τὸν Μάη ὡς τὸν Αὐγουστο, ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μαϊτλαντ, τὴν ἀνάληψη τῆς ἀρμοστείας ἀπὸ τὸν Φρ. "Ανταμ καὶ γενικὰ τῆ φιλελληνικότερη μεταστροφή τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς «5).

β) Τὸ ἰταλικὸ σονέτο στὴν Κυρία Στυλιανὴ Μακρῆ.

Ὁ Κουαρτάνος στὶς σημειώσεις του δίνει ἐξακριβωμένες πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολογία τῶν ἰταλικῶν ποιημάτων. Μόνο γιὰ τὸ «Σονέτο στὴν Κυρία Στυλιανὴ Μακρῆ κοντέσσα Σολωμοῦ γιὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀδερφοῦ τῆς Διονύσιου Μακρῆ» (Εὐρισκόμενα, 1859, σ. 387. Καλοσγούρου, Τὰ ἰταλικά ποιήματα σ. 59) δὲ δίνει, δὲν ξέρουμε γιὰτι, καμιά πληροφορία ὅ,τι σημειώνει εἶναι μόνο σχετικὸ μὲ τὰ πρόσωπα. Ἐκεῖνο πὸ κυρίως ἐνδιαφέρει εἶναι ἂν τὸ σονέτο ἀνήκει στὴ ζακυθινὴ περίοδο ἢ στὰ ἰταλικά ποιήματα τῆς τελευταίας δεκαετίας. Εἶναι μάλιστα περίεργο ὅτι ὁ Κουαρτάνος τὸ δημοσιεύει ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ σονέτο «Στὸν Στυλιανὸ Μακρορά» (1852) καὶ στὸν Ὀρφέα (1847) καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα γιὰ τὴν Ἀλίκη Οὐάρδ καὶ τὸν Ἰωάννη Φραϊζερ, δηλ. ἀνάμεσα σὲ ποιήματα τῆς τελευταίας αὐτῆς δεκαετίας. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ποιήματος μὲ ἀπασχόλησε καὶ ἄλλοτε «6), γιὰτι ρίχνει κάποιον φῶς στὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις τοῦ Σολωμοῦ: ἡ Στυλιανὴ Μακρῆ εἶναι ἡ γυναίκα τοῦ Ροβέρτου Σολωμοῦ—αὐτὴ ἀκριβῶς πού, τόσο ἄστοχα, ὑποστήριξαν πολλοὶ πὼς εἶναι τὸ πρότυπο τῆς «Γυναίκας τῆς Ζάκυθος».

Σήμερα μποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε μὲ ἀσφάλεια πὼς τὸ σονέτο ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς Ζακύνθου. Στὴν Τεκτονικὴ Στοὰ Ζακύνθου ὑπάρχει ἓνα φύλλο πὸ περιέχει τὸ σονέτο ἀντιγραμμένο ἀπὸ σύγχρονο χέρι, καὶ, καθὼς μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ γραφικὸ χαρακτήρα, μέσα στὴ δεκαετία 1820/1830. Τὸ χαρτί ἔχει ἄλλωστε καὶ ὕδατινο σημεῖο (filigrane) μὲ τὴ χρονολογία 1810, καὶ οἱ εἰδικοί ξέρουν πὼς ἓνα χαρτί χρησιμοποιεῖται συνήθως μέσα σὲ 10-15 χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν κατασκευὴ του. Ἀλλὰ τὸ ποίημα περιέχεται καὶ στὸ καινούργιο χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος παραπάνω (σ. 1548 κ.έ.), γράφτηκε λοιπὸν ἀφαιρῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 1822. (Στὸν τίτλο κάποιες διαφορὲς: Alla Nobile Sign. St. M... in morte dell'ottimo fr. suo Nobile Signor D. M.). Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀκόλουθη αὐτόγραφη σημείωση τοῦ Σολωμοῦ: Questo sonetto non fu improvvisato. (Τὸ σονέτο αὐτὸ δὲν εἶναι αὐτοσχέδιο).

Ἀλλὰ τὸ ποίημα μπορεῖ νὰ χρονολογηθῆ μὲ περισσότερη ἀκρίβεια. Στὸ βιβλίο τῆς ἐνορίας τῆς Μητροπόλεως στὸ Ἀρχιεπισκοπικὸ Ζακύνθου, πὸ μελέτησα μὲ τὴν ὑπό-

δειξη πάλι τοῦ κ. Λ. Χ. Ζώη «7), βρίσκεται ἡ ἀναγραφή τοῦ θανάτου τοῦ Διονύσιου Μακρῆ: «1820 φεβρουαρίου 21, ἀπῆλθεν εἰς τὰς αἰ[ω]νίους μονὰς ὁ εὐ(εν)ῆς Κοσ Διονύσιος Μακρῆς καὶ ἐτάφη εἰς τὸν ναὸν τῆς Μητροπόλεως ὧν ἐτῶν σχεδὸν 42». Τὸ σονέτο λοιπὸν γράφτηκε ἀσφαλῶς μέσα στὸν ἴδιον χρόνο, στὰ 1820 «8).

Στοὺς στ. 9-10 τοῦ σονέτου γράφει ὁ Σολωμὸς: "Ἐτρεξαν πάραυτ' ἀπ' τ' ἀθάνατα λημέρια Νὰ τὸν συναπαντήσουν τὰ μικρὰ παιδιὰ σου (μετ. Καλοσγούρου· καλύτερα: τ' ἀνήλικα παιδιὰ σου — i pargoli tuoi figli). Πραγματικά, καθὼς βλέπουμε στὰ ληξιαρχικά βιβλία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, πολλὰ παιδιὰ τοῦ Ροβέρτου Σολωμοῦ πεθαίνουν μικρὰ (σὲ πολλὰ δὲν ἀναγράφεται οὔτε καν ἡ ἡμερομηνία τοῦ θανάτου, θὰ πέθαναν ἄρα νήπια): Νικόλαος (1801), Ἀναστάσιος (1808), Ἰωάννης (1815), Μαρνέτα (1807), Βαρβάρα-Καρλότα (12 Ἀπρ. 1820, αὐτὴ τριῶν ἐτῶν).

Η'. Ο ΣΟΛΩΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΕΜΟΝΑ

Στὴν εὐγενικὴ προθυμία τοῦ φίλου κ. Carlo Dionisotti, καθηγητῆ τῆς ἰταλικῆς φιλολογίας στὴν Ὁξφόρδη, πὸ τὸν εὐχαριστῶ κι' ἀπὸ ἐδῶ θερμὰ, χρωστῶ τὴν ἀκόλουθη πληροφορία γιὰ τὰ μαθητικὰ χρόνια τοῦ Σολωμοῦ στὴν Κρεμόνα (ἔζησε ἐκεῖ ὡς τὰ 1815, πὸ γράφτηκε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Παβίας).

Σ' ἓνα ποίημα μὲ τὸν τίτλο «Callomazia», δηλ. Καλλομάθεια (κατὰ τὸ χρηστομάθεια), μάθηση τοῦ καλοῦ, τοῦ ωραίου, γραμμένο ἀπὸ τὸν Bernardo Bellini καὶ τυπωμένο στὸ Μιλάνο τὸ 1841 «9), ὑπάρχει σὲ μιὰ σημείωση μιὰ μικρὴ μνεία τοῦ Σολωμοῦ, ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα.

Ὁ Bernardo Bellini ἦταν ἑλληνοεὐρωπαϊκός, κι' ἔχουμε ἀπὸ τὸν ἴδιον μεταφράσεις σὲ στίχους ἀρχαίων ποιητῶν. Στὸν τίτλο τῆς «Καλλομάθειας» ἀναγράφεται ὁ ἴδιος (βλ. ὑπόσημ. 49) ὡς: «Καθηγητῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς λατινικῆς φιλολογίας «9) γιὰ πολλὰ χρόνια στὸ Αὐτοκρατορικὸ Βασιλικὸ Λύκειο τῆς Κρεμόνας, ὕστερα καθηγητῆς τῆς λατινικῆς γλώσσας (filologia) καὶ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας στὸ ἴδιο αὐτοκρ. Βασιλικὸ Λύκειο». Στὴ σελ. 42 τοῦ βιβλίου, σὲ μιὰ σημείωση, ὁ συγγραφέας μνημονεύει ὅτι εἶχε λάβει μέρος στὶς φιλολογικὲς συγκεντρώσεις στὸ σπίτι τῆς Ἰσαβέλλας Θεοτόκη Albizzi στὴ Βενετία, κι' ἐκεῖ ἀνάμεσα στ' ἄλλα γράφει:

«Furono quelli i dilette giorni, in cui tra gli altri celebri personaggi io conobbi il conte Capo d'Istrias, che fu poscia governatore della Grecia, e suggerì l'amor della patria gloria col martirio. Quivi avendomi egli udito pronunziare speditamente e favellare la greca lingua, e recitare non pochi brani di più classici greci scrittori, mi

richiese come il pronunziar mio fosse al tutto quello de' nati e cresciuti in seno alla Grecia istessa ; al che risposi essere questo provenuto dell'aver io insegnata la classica lingua de' Greci ad un giovane conte Salomon di Zante, da cui appresi per buon ricambio l'armonica nativa pronunziatione».

(«Ήταν τότε οι δμορφες μέρες, όπου άνάμεσα σέ άλλα φημισμένα πρόσωπα γνώρισα τον Κόμητα Καποδίστρια, που έγινε άργότερα κυβερνήτης της Ελλάδας και έπισφράγισε την αγάπη για τη δόξα της πατρίδας του με τό μαρτυρικό του θάνατο. Έκεί άκούγοντάς με που πρόφερα με μεγάλη εύκολία και μιλούσα την έλληνική γλώσσα και που άπάγγελνα άρκετά κομμάτια από τους πιο γνωστούς Έλληνες κλασσικούς συγγραφείς, με ρώτησε πώς ήταν ή προφορά μου άπαράλλαχτη με την προφορά εκείνων που έχουν γεννηθί κι έχουν μεγαλώσει μέσα στην ίδια την Ελλάδα· κι έγω του άποκρίθηκα πώς αυτό συμβαίνει, έπειδή έδίδαξα την κλασσική γλώσσα των Έλλήνων σ' έναν νέον κόμητα Σαλομόν από τη Ζάκυνθο, κι άπ' αυτόν, σαν δμορφη άνταπόδοση, διδάχτηκα την άρμονική προφορά της πατρίδας του»).

Είναι τόσα λίγα όσα ξέρουμε για τις σπουδές του Σολωμού στην Κρεμόνα και στην Παβία, ώστε και ή παραμικρότερη λεπτομέρεια νά έχη τη σημασία της. Και δέν είναι άσφαλώς χωρίς ένδιαφέρον ή πνευματική αυτή άνταλλαγή άνάμεσα στον δάσκαλο και στον μαθητή, όπως επίσης δέν είναι χωρίς κάποιο θέλημα ή συνομιλία αυτή μέσα στο βενετσιάνικο άρχοντικό της Ίσαβέλλας Θεοτόκη Albrizzi, όπου ο κυβερνήτης άργότερα της έλευθερωμένης Ελλάδας άκούει για πρώτη φορά από τό στόμα ενός Ίταλου Καθηγητή τό όνομα εκείνου που θα γινόταν ο ψάλτης της έλευθερίας.

Άλλά ή πληροφορία έχει κι άλλο ένδιαφέρον, γιατί μάς διαφωτίζει ένα ζήτημα που έχει και άλλοτε συζητηθί, τό ζήτημα της έλληνομάθειας του Σολωμού⁶¹). Τό συμπέρασμα όπου είχαν καταλήξει όσοι άσχολήθηκαν με τό ζήτημα, πώς ο Σολωμός ήταν σέ θέση νά καταλαβαίνει τ' άρχαία, δέν τά είχε μάθη όμως συστηματικά, πρέπει σήμερα ν' αναθεωρηθί: έχουμε τώρα μιá ρητή μαρτυρία πώς στα μαθητικά του χρόνια στην Κρεμόνα ο Σολωμός διδάχθηκε κανονικά τ' άρχαία έλληνικά.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1) Δημοσιευμένες στην 'Αγγλοελληνική 'Επιθεώρηση τόμ. 4, τεύχ. 5 (Ίούλιος - Αύγουστος 1949), σ. 166.

2) 'Επτανησιακά Φύλλα (Ζάκυνθος) φύλλ. 12 (Όκτώβρης 1948) σ. 173, και Φιλολογική Πρωτοχρονιά 1949 σ. 54.— 'Η έπιστολή κατατεθειμένη σήμερα στην 'Εθνική Βιβλιοθήκη.

3) 'Ισως ο χαρακτηρισμός «έπιστολή» νά μήν είναι σωστός. Πρόκειται μάλλον για σχέδιο έπιστολής ή μάλλον σημειώματος. Βρέθηκε, κατά την προφορική ανακοίνωση του κ. Ζώης, στο κτήμα Μερχάτη στις Βαρές, μέσα σ' ένα βιβλίο της βιβλιοθήκης που πισιεύεται πώς είναι ή βιβλιοθήκη του Σολωμού. Διαστάσεις περίπου 12X17 εκατ. Στο κάτω μέρος σχισμένη. Γραμμένη με τη συνηθισμένη όρθογραφία του Σολωμού, με άρκετές παραχωρήσεις στην καθιερωμένη όρθογραφία, όπως γίνεται στα νεανικότερα χειρόγραφα (της έποχής της Ζακύνθου). Μετέγραψα στη συνηθισμένη όρθογραφία. [] σημαίνει αναπλήρωση σχισμένου γραμματος, '...' προσθήκη του Σολωμού πάνω από την άράδα. Τα ύπογραμμισμένα είναι ύπογραμμισμένα από τον ίδιο τό Σολωμό, που συνηθώς έδήλωνε έτσι ό,τι δέν του άρεσε ή ήθελε άργότερα νά διορθώσει.

4) ο ο -διττογραφείται.

5) = τούτη την τσάκιση, την πτυχή.

6) Γραμμένο πριν και σβησμένο: ή μάθης σνηθ

7) Λέξη έξαιρετικά δυσανάγνωστη (παραλείπεται στις δυό προηγούμενες δημοσιεύσεις) ή άνάγνωση άργοποροῦν του φίλου συναδέλφου κ. Ι. Θ. Κακριδή. (Τό τρίτο γράμμα είναι άσφαλώς κ' έχουμε δηλ. συνηθισμένο γραφικό λάθος του Σολωμού).

8) 'Αζόντα (aggiunta) = προσθήκη. Κι' αυτή ή λέξη δυσανάγνωστη και ή άνάγνωση όχι άπόλυτα άσφαλής (Ζώης: άγνοια, που δέν είναι όπωσδήποτε σωστό). Όλη ή φράση: 'Η άζόντα—όμως προσθήκη πάνω από την άράδα. Είχε γράψει πριν: Είς τοῦτο έχουν δίκιο· έσβησε τό Είς τοῦτο κι' έβαλε από πάνω την προσθήκη.

9) = σχετική.

10) 'Επάνω από τη γραμμή ένα es ή ei που δέ φαίνεται νά ταιριάζη πουθενά.

11) Γραμμένο πριν και σβησμένο: άκουσαν. Τό γρι στο τέλος της προτελευταίας άράδας· από την τελευταία λείπει ή άρχή. Τό σχίσιμο του χαρτιού άκανόνιστο· ύπολείπεται μόνο τό τέλος της τελευταίας άράδας.

12) 'Η πληροφορία στα 'Επτανησιακά Φύλλα ε. ά. ότι: «γράφτηκε γύρω στα 1823» καθώς «συμπεραίνουμε από τη γλωσσική του μορφή», φυσικά τελείως άστήρικτη.

13) 'Η άνάγνωση· πονήματος (Ζώης: ποιή-

ματος) ἀπολύτως ἀσφαλῆς. Ἴσως ὁ Σολωμὸς νὰ τὸ γράφῃ μὲ κάποια εἰρωνεία — γι' αὐτὸ καὶ ὑπογραμμίζει — ἢ γιὰ τὸ αἰσθανόταν γιὰ ξενόγλωσσο (ἀρχαῖο), ὅπως ὑπογραμμίζει καὶ τὶς ἰταλικὲς λέξεις.

14) Βλ. Ἄπαντα, ἐκδ. Ἰκαρος, τόμ. 1, 331.

15) Οἱ νεώτεροι ἐκδότες ἢ τὶς παραλείπουν ἢ δηλώνουν πὼς δὲν τὶς θεωροῦν γνήσιες: Κ. Παλαμᾶς (ἐκδοσὴ Μαρασλῆ), Γ. Σπαταλᾶς (μὲ κάποιον δισταγμὸ), Κ. Καιροφύλας, Α. Πολίτης. Πρβ. καὶ Γ. Μ. Ἀποστολάκη, Τὰ τραγούδια μας, σελ. 17.

16) Δὲν πρέπει νὰ συγχύσουμε τὸ ζήτημα τῆς γνησιότητος τῶν δυὸ στροφῶν τῆς «Ξανθούλας» μὲ τὴν προσθήκῃ ἀπὸ τὶς Ἀνθολογίαις νόθων στροφῶν στὴ «Φαρμακωμένη» (Ἄπαντα, ἔ. ἀ. σελ. 331). Οἱ προσθήκαι στὴ «Φαρμακωμένη» εἶναι τόσο χονδροειδεῖς πὺ ξεχωρίζουν ἀμέσως.

17) Βλ. Γ. Βαλέτας, Φιλολογικὸς Νέος Κόσμος, Ἰούλιος 1935, σελ. 150 - 165, καὶ Ἄπαντα ἔ. ἀ. σελ. 323 καὶ 331.

18) Βλ. καὶ Λίνου Πολίτη, Θέματα τῆς Λογοτεχνίας μας, σ. 34, 67 κ. ἄ., καὶ Χρονολογικὰ ζητήματα σὲ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, Νέα Ἑστία 36, 1944, τεύχ. 410 καὶ 411 (καὶ ἰδιαιτέρω ἀνάτυπο σελ. 11).

19) Ἀπὸ καιρὸ ἔχω ὑποστηρίζῃ (Νέα Ἑστία 23, 1938, 731 κέ.) ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ πιστὴ ἐκδοσὴ τῶν αὐτογράφων τοῦ Σολωμοῦ, κυρίως τῶν τελευταίων ἀποσπασμάτων. Ἡ πεποιθήσή μου αὐτὴ ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο, ὅταν εὐτύχησα νὰ μελετήσω ὅλα τὰ χειρόγραφα τοῦ Σολωμοῦ πὺ ξέρουμε καὶ εἶδα τὸν πλοῦτο καὶ τὸ ἀνέκδοτο ἀνεκμετάλλευτο ὕλικὸ πὺ κρύβουν. Πιστεύω πὺς ὅταν κάποτε δημοσιευτοῦν τ' αὐτόγραφα καὶ γίνουν γνωστὰ σχεδιάσματα, στίχοι, παραλλαγές, ἔργα ὁλόκληρα πὺ ἔχουν μείνει ὡς τώρα ἄγνωστα ἐντελῶς, ἢ γνῶση μας καὶ ἢ κρίση μας γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ θ' ἀνανεωθοῦν ριζικά. Αὐτὰ καὶ σὰν ἀπάντησιν σὲ καλοπροαίρετους φίλους (R. Jenkins. Hermes (Λονδίνου) 1948. Ε. Κριαρᾶς, Νέα Ἑστία 44, 1949, 1414 κέ.) πὺ ἀρνήθησαν τὴ σκοπιμότητα τῆς ἐκδοσῆς τῶν αὐτογράφων, γιὰ τὸ δὲν ἔχουν δεῖ τὰ χειρόγραφα καὶ δὲν ὑποψιάζονται τὶ περιέχουν. Ἐξω ὅμως ἀπὸ τὴ σημασία τους γιὰ τὸ ποιητικὸ κείμενο, τὰ χειρόγραφα μᾶς φωτίζουν πτυχές τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου, ὅπως δείχνει τὸ σημεῖωμα τοῦτο καὶ τὰ δυὸ ἐπόμενα.

20) Οἱ σελ. 80—87, δηλ. δυὸ τετρασέλιδα («κόλλες»), ἔχουν ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὸ τετράδιο καὶ βρίσκονται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη (ἀρ. 4 καὶ 5 στὸν κατάλογο πὺ ἔδωσα Νέα Ἑστία τεύχ. 15 Ἰουνίου 1938, Ἐπίμετρο). Γιὰ ἄλλους τέτοιους βανδαλισμοὺς βλ. καὶ Α. Πολίτη, Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυνθος (1944) σελ. 26, σημ. 13.

21) Κατὰ τὴ γραφὴ τῶν βενετικῶν ἐκδόσεων. Ὁ Γ. Α. Μέγας, κριτικὴ ἐκδοσὶς

(Ἄθ. 1943) προτιμᾷ τὴ γραφὴ τοῦ Μαρκιανοῦ χειρογράφου *Mè τοῦ κ.* Ὑπάρχει καὶ γραφὴ ἀνεμένει.

22) Βλ. Γ. Α. Μέγας, κριτικὴ ἐκδοσὶς, Ἄθ. 1943, Γλωσσάριον, στὴ λ.

23) Βλ. ἓνα στοχαστικὸ ἄρθρο τοῦ Γρ. Ξενόπουλου, περ. Γράμματα 3, τεύχ. 3 (Μάρτιος 1945)· πρβ. Α. Πολίτη, Θέματα τῆς Λογοτεχνίας μας, σελ. 40.

24) Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴ Σύγκλητο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν πὺ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ μελετήσω τὰ χειρόγραφα τοῦ Σολωμοῦ καὶ ν' ἀνακοινώσω ὅ,τι ἀνακοινῶνω στὸ ἄρθρο μου αὐτό.

25) Ἡ θρησκευτικὴ τοῦ Σολωμοῦ, Νέα Ἑστία 1942, Χριστουγεννιάτικο τεύχος σ. 55.

26) Γραμμένο πρίν: *possono*.

27) Ἐχω τὴν ἐντύπωσιν πὺς ὁ κ. Καιροφύλας, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολλὰς παραναγνώσεις, ἐπιχείρησε καὶ «διορθώσεις», κυρίως ὅπου, ἀπὸ ἀτελῆ γνῶσιν τῆς ἰταλικῆς μετρικῆς, νόμιζε πὺς ὁ στίχος εἶναι ὑπέρμετρος. Πρβ. καὶ Ἀφελοῦς Ἀκαίρου (= Ἀντ. Μουσοῦρη), Ἡ σμίκευσις τοῦ Σολωμοῦ, Ἄθ. 1927.

28) Ἀπὸ τὸ «εὔρημα Κονόμου»: Ἀγγλοελλ. Ἐπιθεώρησις, τόμ. 4, τεύχ. 5 (Ἰούλιος—Αὐγούστος 1949) σ. 156.

29) Ἀντὶ 8 α 10, γραμμένο πρίν καὶ σβησμένο: 10.

30) Ὁλη ἢ τελευταία φράσιν, ἀπὸ τὸ *avendo*, μεταγενέστερη προσθήκη.

31) Γιὰ τὴ βοήθειαν πὺ μᾶς δίνει τὸ χειρόγραφο γιὰ τὴν κατανόσιν ὀρισμένων ποιημάτων. βλ. ἐδῶ παρακάτω, κεφ. ζ', γ σ. 1552.

32) Μόνον σὲ μιὰ περίπτωσιν, στοὺς ἀρ. 8 καὶ 9, οἱ ἀριθμοὶ ἔχουν μπη ἀντίστροφα — ἀλλὰ τὰ δυὸ αὐτὰ σονέτα ἔχουν τὸ ἴδιον θέμα.

33) Αὐτὸ συμβαίνει αἰφνης στὸ χειρόγραφο τῆς Ζακύνθου, πὺ περιγράψαμε παραπάνω ἓνα δεύτερο χέρι (ἴσως ὁ Α. Μάτσης) προσθέτει μὲ κόκκινον μελάνιν δίπλα στὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου τὴ γραφὴ τοῦ τυπωμένου κειμένου. Ἀλλὰ ἐκεῖ δὲν πρόκειται, φυσικά, γιὰ ἰδιόχειρη διόρθωσιν τοῦ ποιητῆ.

34) Π. χ. γράφει ὁ Σολωμὸς *gli diede*, τὸ σβῆνει ἀμέσως καὶ γράφει: *diede all'amico* (ἔτσι καὶ στίς RI)· *finchè*, τὸ σβῆνει καὶ γράφει *sinchè* (ἔτσι καὶ RI).

35) Π. χ. εἶχε γράψει: *Questo sonetto*, ἔσβησε τὴ λέξιν *sonetto* καὶ ἔγραψε ἀπὸ πάνω: *ordine di rime*.

36) Αὐτὴ τὴν ἐννοια ἔχει τὸ σημάδι μὲ τὶς τέσσερις κάθετες γραμμές. Τὸ ξαναβρίσκουμε καὶ σ' ἄλλα σονέτα, ἀλλὰ διαγεγραμμένο· θὰ τὰ εἶχε καὶ αὐτὰ διαλέξει στὴν ἀρχή, ἀλλὰ σὲ μιὰ αὐστηρότερη διαλογὴ τὰ ἀπέκλεισε (π. χ. *Il Paradiso* Δε Βιάξης 369, *Il Giudizio finale* Καιροφ. 70. Πρὸς Γεώργιον Δε Ρώσση αὐτ. 88 κ. ἄ.) Γιὰ δυὸ, *La Risurrezione del Signore* καὶ *L'Incoronazione*

della Vergine (Δε Βιάξης 372 και 366) ὁ Σολωμὸς σημειώνει: *Nulla*, δηλ.: Τίποτα. Καὶ πραγματικὰ τὰ σονέτα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀδύνατα.

37) Θὰ ἔγιναν ὅμως κι' ἄλλες διορθώσεις, γιατί τὸ χειρόγραφο παραλλάζει καὶ σ' ἄλλα σημεῖα ἀπὸ τὸ τυπωμένο κείμενο.

38) *Spero che l'uso che ne fo mi farà perdonare dall'amico il furto del manoscritto.* ('Ἐλπίζω πὼς ὁ τρόπος πού τὸ χρησιμοποίησα θὰ κάμῃ τὸ φίλο μου νὰ με συχωρέσῃ πού τοῦ ἔκλεψα τὸ χειρόγραφο).

39) Καὶ μάλιστα στὴν ἀρχὴ τοῦ χρόνου: ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Στράνη πρὸς τὸ Φώσκολο ἔχει χρονολογία 15 Ἰανουαρίου 1822.

40) Τὸ χειρόγραφο ξεχωρίζει ρητὰ ὅσα γράφηκαν στὴν Ἰταλία: εἶναι ὅσα δημοσιεύει καὶ ὁ Κουαρτάνος καὶ τὰ χρονολογεῖ τὸ ἴδιο (ἢ ὠδῆ γιὰ πρώτη λειτουργία, τὰ δυὸ σονέτα στὸ ἴδιο θέμα, τὸ σονέτο γιὰ τὸν κατασκευαστὴ ὀργάνων) κι' ἀκόμα τὸ σονέτο *Γιὰ γάμο*, πού κατὰ λάθος ὁ Κουαρτάνος (σ. 381) τὸ βάζει μαζί με τ' ἄλλα τῆς Ζακύνθου.

41) Ὁ κ. Φ. Μιχαλόπουλος, *Νέα Ἑστία* 43, 1948, 556.

42) Βλ. ἓνα στοχαστικὸ γράμμα τοῦ κ. Α. Ν. Α. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, *Τὸ Βῆμα*, 1 Ἰουνίου 1948, καὶ Α. Δεσύλλα, *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 1948.

42α) Ὁ Sanders, *Das Volksleben der Neugriechen*, Mannheim 1844, σελ. 289 ρητὰ δηλώνει πὼς παίρνει τὸ κομμάτι ἀπὸ τὴν Ἰωνίω Ἀνθολογία («*der Ἰόνιος Ἀνθολογία entnommen*»).

43) Ἐνα ἐπίσης δυσκολονόητο σονέτο εἶναι τὸ πρῶτο ἀπὸ τῆ σειρά τῶν 22 σονέτων πού δημοσίεψε ὁ κ. Κ. Καιροφύλας (*Ἀνέκδοτα Ἔργα* 1 σ. 122, 2 σ. 52), μετὰ τὴν ἐπιγραφή *La Religione*. Κι' ἐκεῖ, βέβαια, τὰ λάθη εἶναι περισσά, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ὀρθῆς γραφῆς τὸ σονέτο ἀφήνει πολλὰ κενὰ γιὰ τὴν κατανόηση, ἰδίως στὸ 2ο τετράστιχο (*Verso il cielo alza il dito il cielo a rangere, καί: E or quaggiù da mortal mano si creano*). Τὴ λύση δίνει κι' ἐδῶ τὸ χειρόγραφο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης μετὰ τὴν ἐπιγραφή: ὄχι *La Religione* ἀπλῶς, ἀλλὰ: *La Religione di Canova*· θέμα δηλ. ἔχει τὸ σονέτο ἓνα ἄγαλμα τοῦ Κανόβα, τοῦ φημισμένου γλύπτη τοῦ κλασικισμοῦ, πού παρί-

στανε τὴ Θρησκεία. Κατὰ τ' ἄλλα τὸ σονέτο εἶναι ἐντελῶς ἀσήμαντο, περισσότερο ἐπίδειξη δεξιότητις μετὰ τὶς προπαροξύτονες δύσκολες ὑποχρεωτικὲς ὁμοιοκαταληξίες.

44) Βλ. καὶ Α. Πολίτη, *Χρονολογικὰ ζητήματα σὲ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ*, *Νέα Ἑστία* 36, 1944, τεύχ. 410 καὶ 411 (ἰδιαίτ. ἀνάτυπο σ. 8).

45) Βλ. λεπτομερέστερα Α. Πολίτη, *Ἀνέκδοτα κείμενα καὶ ἐπιστολὲς τοῦ Σολωμοῦ*, Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση τόμ. 4 ἀριθ. 5 (Ἰούλιος - Αὐγούστος 1949) σ. 154.— Στὰ Ἑπτανησιακὰ Φύλλα, φύλλ. 13 (Δεκέμβρ. 1948) σ. 189 ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος Δε Ρώσσης πέθανε στὴ Ζάκυνθο τὸ 1828. Πρόκειται γιὰ ἀβλεψία ἢ λάθος τυπογραφικὸ· ἡ πληροφορία ἄλλωστε προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ (βλ. καὶ Ἀγγλοελλ. Ἐπιθ. ἔ. ἀ. σ. 155 σημ. 11).

46) Σολωμοῦ, *Ἡ Γυναίκα τῆς Ζακύνθου*, Ἀθ. 1944, σελ. 18.

47) Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσῃ κανεὶς τὰ βιβλία τοῦ Ἀρχειοφυλακείου πρέπει νὰ ξέρῃ σὲ ποιά ἐνορία ἀνήκει ἡ οἰκογένεια πού τὸν ἐνδιαφέρει· σ' αὐτὸ εἶναι ἀνεκτίμητες οἱ γνώσεις τοῦ κ. Ζώη. Στὸ βιβλίον τῆς Μητροπόλεως ἀναγράφονται κι' ἄλλοι μετὰ τὸ ἴδιο ὄνομα· ὅμως δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία (ἔχουμε κι' ἄλλες ἐνδείξεις) πὼς αὐτὸς ὁ Διονύσιος Μακρῆς πού πεθαίνει στὰ 1820 εἶναι ὁ ἀδερφὸς τῆς γυναίκας τοῦ Ροβέρτου Σολωμοῦ.

48) Ὁ Διονύσιος Μακρῆς θὰ γεννήθηκα κατὰ τὸ 1778. Ἡ ἀδερφή του ἡ Στυλιανὴ Μακρῆ, λίγο μικρότερη ἀσφαλῶς, παντρεύεται γύρω στὸ 1800 (δὲ βρῆκα ἀναγραφή, ἀλλὰ στὶς 6 Ἰουλίου 1801 γεννιέται τὸ πρῶτο παιδί της, ὁ Νικόλαος).

49) Ὁλόκληρος ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου: *Callomazia, Poema estetico-didascalico sul bello, Libri dodici di Bernardo Bellini, Prof. di Filologia Greca e Letter. Latina nell'I. R. Liceo di Cremona per più anni, indi prof. di Filol. Latina e di Storia universale nel medesimo Imper. regio Liceo, Milano, 1841.*

50) *Filologia greca e letteratura latina*. Τὸ *filologia* ἐντοπίζεται πιὸ πολὺ στὶς γλωσσικὲς σπουδές.

51) Βλ. κυρίως Ν. Τωμαδάκη, *Φιλολογικά, Σολωμοῦ ἑλληνομάθεια*, Ἀθ. 1935, καὶ τοῦ ἴδιου, ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ ἀρχαῖοι, *Ἀ' Ὁ Ὀμηρος*, Ἀθηνᾶ 50, 1940, 118-144.

